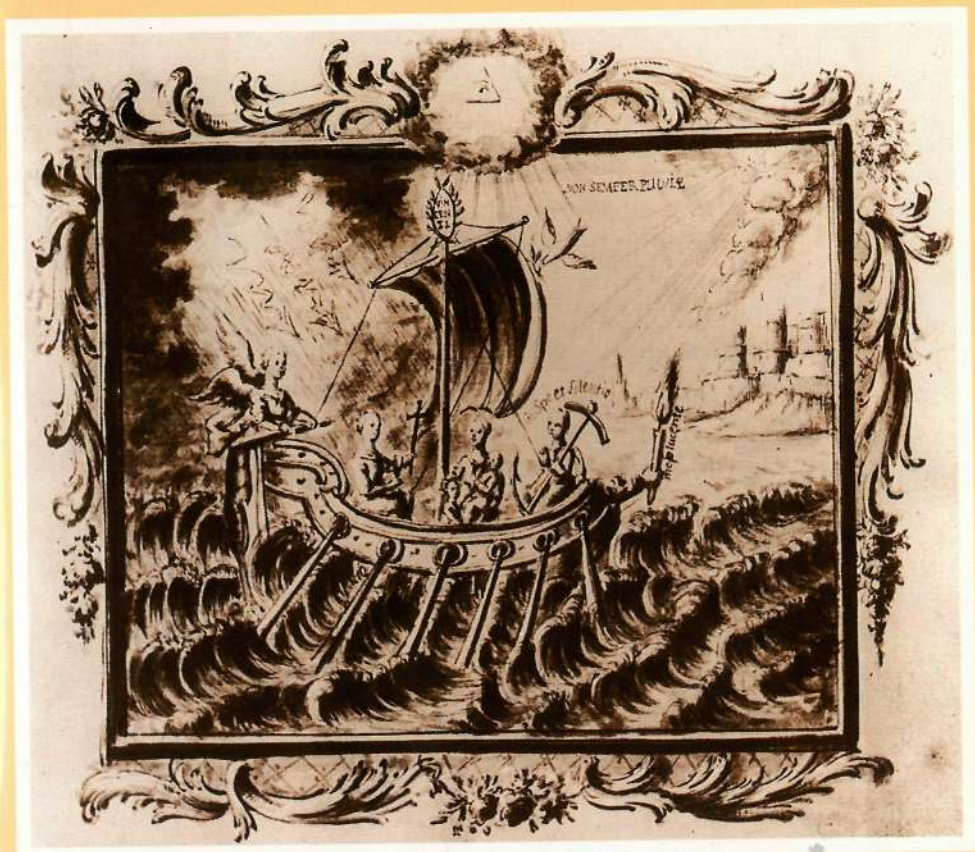
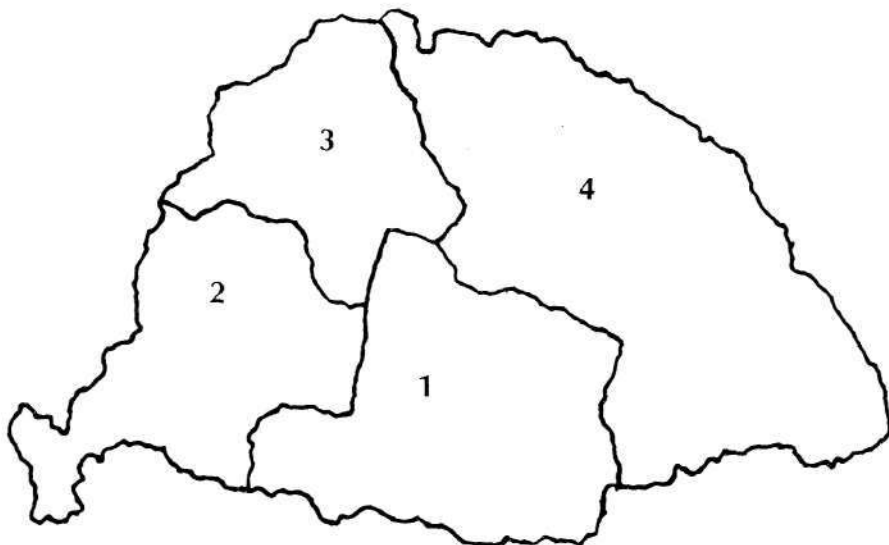

Fabiny Tibor

**A Magyarországi
Evangélikus Egyház
rövid története**

**A Magyarországi Evangélikus Egyház
egyházkerületi beosztása
a történelmi Magyarország területén 1910**

- 1. Bányai Egyházkerület**
- 2. Dunántúli Egyházkerület**
- 3. Dunáninneni Egyházkerület**
- 4. Tiszai Egyházkerület**

Fabiny Tibor
az Evangélikus Hittudományi Egyetem
professzora

**A Magyarországi
Evangélikus Egyház
rövid története**

Budapest
1997

E kiadvány a Művelődéstörténet-Vallástörténet
1.sz. Továbbképző Füzetének 2. bővített kiadása
(Sorozatszerkesztő Dr. Németh József)

Felelős kiadó: Tóth-Szöllős Mihály

© Dr. Fabiny Tibor 1997

Evangélikus Sajtóosztály

ISBN 963 7470 39 5

A lutheri reformáció kezdete a Kárpát-medencében

A magyar törvényhozás nem sokkal a wittenbergi tételek megjelenése után, a 1523. Szentgyörgy-napi budai országgyűlésen törvényt hozott a lutheri reformáció ellen. Ez a törvény a lutheránusokat és azok pártfogóit fej- és jószágvesztésre ítélte. Felmerülhet a kérdés: kiket tartottak a reformáció hajnalán „lutheránusok”-nak? Találón felel erre Bod Péter a 18. század közepén írt, híres latin egyháztörténeti művében: „Magyarországon ebben az időben azokat az egyéneket mondták lutheránusoknak, akik szembe fordultak a római egyház rendelkezéseivel, mégha sohasem látták is Luthert vagy az ő iratait.”

A megjelölés tehát eleinte részben csúfnév lehetett, részben új fogalom arra az „eretnység”-re, amely - mint látni fogjuk - minden korábbi vallásos mozgalomnál gyorsabban és átfogóbban kezdett terjedni Luther fellépése, majd kiátkozása után. Nincs tehát szó ekkor még valamiféle új szervezetről, felekezetről vagy egyházzól. Még a Luther és Erasmus közötti elvi különbségek sem voltak ekkor még egészen tisztázottak, így az erasmusi humanizmus egyes neves hazai képviselőit – pl. Henckel Jánost is – gyakran „lutheránusoknak” tartották. Új felekezetről – szervezett egyház formájában – egyházjogi és egyháztörténeti értelemben csak jóval később, legkorábban 1545. után beszélhetünk.

A történeti előzményekhez tudnunk kell, hogy már 1273-ban azt jelentette az olmützi püspök a magyar egyházi viszonyokról, hogy ott „mindenféle hazáját elhagyó eretnek és szakadár jó fogadtatásban részesül”. A széles népszerűségnek örvendő, evangéliumi lelkületű valdensek mellett patarénusok, flagellánsok, bogumilok és sok más szakadár ellen folyt – főként a dominikánus rend vezetésével – inkvizíció, ám amikor a huszitizmus mozgalma minden addiginál erősebbnek bizonyult, elérkezettnek látták az időt törvényhozási úton való elítélésükre is. Úgy született meg Mátyás király 1462. évi dekrétumának 2. cikkelye (1462:2. tc), amely a hűtlenség büntetésének körébe utalta azokat, akik „valamely nyilvános és kárhozott eretnőséghez csatlakoznak”

Az egyházi inkvizíció további támogatása céljából a feudális magyar állam később is hozott végzést a „nyilvános eretnekek” ellen, így II. Ulászló az 1495. évi dekrétumának 4. cikkelyében. Mivel

pedig – az újabb kutatás alapján bátran állíthatjuk – már az 1437-es erdélyi, majd az 1514-es Dózsa-féle parasztfelkelés is huszita befolyás alatt szerveződött, *Werbőczy István* szükségesnek látta az eretnység hűtlenségként való minősítését a Hármaskönyvben is megismételni.

Ilyen történeti előzmények után kezdett tért hódítani hazánkban a lutheri reformáció, és pedig olyan gyorsan, hogy Tetzl János domonkos szerzetes arról már 1518. végén panaszkodva ír Miltitz Károlynak. Először csak az egyházi apparátus indít harcot ennek láttán: alig néhány héttel X. Leó pápa átokbullája (1521. január 3.) után először *Szatmári (Szakhmári) György primás* rendeli el Luthernek szószékekről való kárhoztatását, majd pedig – még ugyancsak 1521-ben – a ferences rend generálisa ad ki rendelkezést arról, hogy „contra pestem ante quadrennium enatam Lutheranae dogmatisationis” naponként kegyes és buzgó imádsággal küzdjenek.

Az 1523-as budai országgyűlést megelőzőn állami részről nem fogantatosítottak a terjedő reformáció meggátlására mást, mint egy királyi fenyítést a „damnatae Lutheri opiniones” ellen a morvaországi Jihlava városában, még pedig alig egy hónappal az országgyűlés egybehívása előtt. Magyar területen királyi rendelet csak később jelent meg, még pedig érdekes módon rövidebb az után, hogy Guidotto velencei követ titkos jelentésében olyannak tünteti fel a királyi párt, mint aki „kedvez” az udvarnál levő lutheránusoknak.

Mielőtt a kérdések részletes tárgyalására térnénk, álljon előttünk a törvénycikk eredeti latin szövegének magyar fordítása: Méltóztassék a királyi felségnek, mint katolikus fejedelemnek, minden lutheránust és azok pártfogóit, valamint a felekezetükhöz ragaszkodókat, mint nyilvános eretnekeket és a boldogságos Szűz Mária ellenségeit, halállal (fejvétel: poena capitis) és összes javaik elvételével büntetni”. A már említett szempontokat és a helyes magyar fordítás követelményeit figyelembe véve, a törvény mai magyar nyelvre úgy is fordítható, hogy „a király, mint katolikus fejedelem, minden lutheránust, azok pártfogóit és párthíveit, mint nyilvános eretnekeket és Szűz Mária ellenségeit, halálbüntetéssel és vagyonek kobzással sújtson”.

Bár II. Lajos korának magyar katolicizmusa természeténél fogva reformációellenes, a kor katolikus magyarsága pedig „idegen”-ellenes beállítottságú volt, az 1523:54.tc-t elsősorban nem vallási,

sem nem a nemzeti fanatizmus inspirálta, hanem a magyar nemesi középosztálynak, közelebből a Werbőczy vezette „nemzeti párt”-nak veszélyeztetett politikai, társadalmi és gazdasági érdeke.

A korabeli magyar egyháztörténetírók ugyanakkor reformációellenes álláspontból ítélték meg az eseményeket. *Szerémi György*, II. Lajos udvari káplánja „senkit, törököt-tatárt nem gyűlölt annyira, mint a lutherséget...”. *Istvánffy Miklós*, a 15. század „magyar Liviusa” is szenvedélyesen elítélte a reformációt: „A veszélyes vallásvillongás és szerzője, Luther Márton... kárhoztatott elvei nagy rossz követői ellen... azon országgyűlésen törvény hozatott, s szentesített, hogy az elvetemült s kárhoztatott hit be ne fogadtassék...” A római egyházhoz 1523-ban még nagy többségben feltétlenül hűséges nemesség is egyöntetűen úgy foglalt állást a kérdésben, mint Werbőczy, aki egykorú követi jelentés szerint „kés életét is feláldozni a Szentszék és a vallás érdekeiért”.

Igyanígy nyilatkozott *Burgio pápai követ* szerint az 1524-es pesti országgyűlés köznemességének küldöttsége is, azzal fenyegetőzve, hogy „aki a katolikus hit és az apostoli Szentszék ellen mer beszélni, akár őfelségeik jelenlétében is, darabokra vágják”.

A középkori magyar katolicizmus képviselőinek ilyen „hithű” magatartása mellett az is kétségtelen, hogy a Jagello-kor katolikus magyarsága ugyanakkor erősen „idegen-ellenes” is volt. Ezt azonban több egykorú történetíró nem egyszerűen nacionalista érzületre vezeti vissza, hanem egy konkrét, nemzeti érdeket fenyegető politikai lépés szenvedélyes elítélésére. Több korábbi példa nyomán ugyanis Jagello II. Ulászló 1491-ben örökösödési szerződést kötött Habsburg Miksa német-római császárral arra az esetre, ha nem születnék gyermeke. Ezt a szerződést azután megújították 1516-ban, amikor Ulászló fia, II. Lajos feleségül vette Miksa unokáját, Máriát. Jól tapint rá az egykori, velencei származású történetíró, *Brutus János Mihály*, a gyűlölet forrására: „... (a nemesek) kézzel-lábbal tiltakoztak az ellen, hogy Miksa a magyarokkal, illetve Ulászló családjával olyan szerződést kössön, amely lehetővé tegye, hogy a Habsburgok a magyar trónra jussanak, bár voltak, akik a török ellen segítséget reméltek tőle...”. Hogy mennyire általános volt ez a vélemény a kortársak között, azt bizonyítják *Benczédi Székely István Magyar Krónikájának* a szavai is: „Bizony, e kötés támasztá Magyarországon a nagy háborúságot, visszavonást és pártolást, ki regnál

rajtunk”. – Szerémi György is, aki rendkívül szabadszajú író volt, ilyen indulatoktól vezérelve írhatta, hogy *Mária királyné* – akit gyakran „latornő” néven említ – „a templomi ezüstöket a maga hasznára akarja, nem Magyarországuinkért” – ti. nem a török elleni védelem céjaira. A királyné német udvarhölgyét, *Pemfflinger Katalint* pedig – aki *Török Bálint felesége* lett – Szerémi hol „latruncula”-nak, hol „ancilla Germanica”-nak, hol pedig „leona lutteriana”-nak nevezte.

Az idegengyűlölet világosan nyomon követhető különben a magyar törvényhozásban is. Elég, ha arra utalunk, hogy az 1523-as országgyűlés 17. törvénycikke is megismétli a korábbi évtizedekben hozott végzést, amely szerint „a király és a királyné... minden tisztségüket magyaroknak osztogassák”. Ugyanezt fogalmazta meg azután 1526-ban a 40. törvénycikk, amely a tisztségeket „magyaroknak, mégpedig jól érdemesült személyeknek” kívánja adományoztatni. Csak így, politikai értelemben igaz tehát 20. századi történetíróink megállapítása, hogy „a köznemesek nemzeti pártja a reformációban német ügyet látott, és azt hitte, hogy a gyűlölt Habsburg-befolyás útját fogja még jobban egyengetni”. Csak ilyen értelemben helyes így mondani: „A reformáció ekkor – a huszas években – még kizárólag német ügy volt”.

Ilyen előzmények ismeretében állíthatjuk, hogy az 1523:54. törvénycikket nemcsak a vallási, de nem is csak a nemzeti fanatizmus inspirálta, hanem a magyar nemességnek veszélyben forgó politikai, társadalmi és anyagi érdeke. A törvény értelmi szerzője, Werbőczy István akkori királyi személynök és diplomata, utóbb nádor volt, aki még nem sokkal 1541-ben bekövetkezett halála előtt is „a lutheranizmus legélesebb üldözőjének” vallotta magát *III. Pál* pápához intézett egyik levelében, és jól értett ahhoz, hogy a köznemesség és saját érdekeit hazafias és vallásos mezbe rejtse.

Werbőczy politikai megfontolásának több összetevője lehetett. Ilyen volt elsősorban a Habsburg-uralom erősítésétől és a török-ellenes segítség elesésétől való félelem. Ugyanakkor azt a politikai és alkotmányjogi megfontolást képviselte, hogy a reformáció szétrombolhatja a „szent koronától” egységbe foglalt magyar rendi állam ősi középkor alapjait. Ennek megakadályozása lehetett katolikus buzgóságának is a rúgója. Ezért nyomatta ki Werbőczy 1521. márciusában saját költségén *Ambrosius Catharinus* domonkos tudós Luther-ellenes Apológiájának második kiadását, *II. Lajos* királyhoz intézett

előszóval, hogy „a magyar földet Luther tanának ragálya kárba és romlásba ne döntse”. Ezért ment Werbőczy az 1521-es wormsí birodalmi gyűlésre a király követeként a király egykori nevelőjével, *Balbi (Acellini) Jeromos* velencei humanista préposttal, akkor már karinthiai püspökkel. Ott a már kiközösített, *Aleander* pápai követ által „csuklyában megjelent ördög”-nek nevezett Lutherrel ebédelve igyekezett őt tanainak visszavonására rávenni. S ezért vállalta Werbőczy az oly viharos, 1522. márciusi, majd szeptemberi *nürnbergi* birodalmi gyűlésen való részvételt is, ahonnan még nagyobb veszélyek érzetében tért haza, egyenesen az 1523. Szentgyörgy napjára összehívott *budai* országgyűlésre. Politikai döntése nem is lehetett más, mint kitartani a két nagy szövetséges mellett: a német-római császár és a római Szentszék oldalán.

A társadalmi tényezők az adott, rendkívül feszült helyzetben még a politikai érdekekénél is súlyosabban estek latba. Ne feledjük: ugyanannak a nemzedéknek ugyanazon nemességéről van szó, amely alig egy évtizede – 1514-ben – oly véresen leverte és még véresebben megtorolta Dózsa parasztjainak felkelését. Társadalmi szempontból is veszélyesnek minősült tehát minden olyan mozgalom, amely a Hármaskönyv által is gúzsba kötött jobbágyságot, vagy akár a huszita tanokkal amúgyis rokonszenvező polgári értelmiségi réteget esetleg végleg feloldaná a feudális és klerikális kötöttségek alól.

A diplomáciai küldetései során többször elhangzott figyelmeztetést, hogy Magyarország biztonsága elsősorban a német birodalom belső nyugalmatól függ, Werbőczy bizonyára társadalmi szempontból is fontolgathatta. Tápot adhattak aggodalmának akár Müntzer és társai 1521-es zwickaui, akár Karlstadték 1522-es wittenbergi zavargásai is. Ehhez hasonlók nálunk is könnyen újabb parasztháborúhoz vezethettek volna. Igazolva láthatta magát és nemzeti pártjának politikáját Nürnbergben, amely szeme láttára lett viharos tüntetések színhelye. A „lutheránusok” elleni rágalmak itt látszólag igazolást nyertek, hiszen több reformáció-párti lelkész – részben Luther és Melanchthon irataira való hivatkozással – olyan léggörcs tudott teremteni, hogy a pápai követnek pl. még a városi tanács sem tudta testi épségét garantálni. Majd azt is tudomásul kellett itt vennie Werbőczynek, hogy a német birodalomban – a gyűlés hivatalos közlése szerint – nem lehet a wormsí határozatokat végrehajtani, mert „lázaadást idéznek elő a nép között”.

Mindezekén túl a magyar állam gazdasági és katonai szempontjai, valamint a magyar fő- és köznemesség anyagi érdekei voltak azok a tényezők, amelyek talán még nyomósabb érvekként érvényesültek a nemzeti párt reformáció-ellenes állásfoglalásában. Már 1518. elején –168 évvel Buda visszafoglalása előtt – felmerült egy európai és afrikai török-elleni összefogás és koncentrált támadás terve. A terjeszkedő oszmán birodalom ellen az egyiptomi szultánok már korábban szövetségre léptek Velencével, ugyanakkor a Német-római Birodalom és Róma is kilátásba helyezett egy szomszédokkal közös akciót, amelyet kész volt nagy pénzzel támogatni.

Sürgetővé vált a helyzet 1520-ban, II. Szolimán trónralépésének évében, amikor a törökök Egyiptom elfoglalása után egész Algériáig vonultak, s megindultak Délkelet-Európa felé is. Szabács és Zimony után 1521. augusztusában elesett Nándorfehérvár. Az év novemberére összehívott országgyűlést megdöbbentette a hír, s hatására új hadjárat előkészítését határozták el. Ekkor küldték egyúttal Werbőczyt a nürnbergi gyűlésre, hogy ott segílyt eszközöljön ki a császártól és a pápától.

Werbőczy tudta, hogy a német segítség az ország jelenlegi hangulatában kétes értékű. Értésére is adták Nürnbergben, hogy tudomásuk van a legutóbbi segély barátságtalan fogadtatásáról: a magyarok több ezer német lándzsát a Dunába hánytak, és többen azt hangoztatták, hogy inkább hódolnak a töröknek, mintsem hogy a németek és a csehek segítségével tartsák fenn magukat. Nem is kaptak most több segítséget, mint 3000 német gyalogost a horvátországi várak védelmére. A rendkívüli események miatt őszre ismét egybehívott birodalmi gyűlésen újra jelen volt Werbőczy. Ekkor még annyit sikerült kieszközölnie, hogy 1523. májusára újabb 4000 gyalogost ígértek erősítésül. Ezek érkezését pedig éppen az országgyűlés idejére várták Sopron környékére. Ennek a segítségnek és a szövetséges V. Károly császár jóindulatának a fokozását célozta tehát Werbőczy és pártjának az az igyekezete, hogy az országgyűlés a törvény szigorával sújtson le a Német-római Birodalom belső békéjét oly nagy mértékben veszélyeztető reformáció hazai híveire.

A lutheránusok fellépését a török segítség szempontjából különben sok 16-18. századi történetíró értékelte negatívan. Példa erre *Brodarics István* váci püspöknek és kancellárnak a mohácsi csatáról szóló műve, amelyben arról tudósít, hogy „Lajos elküldvén serény

követjét a maga sógorához, Ferdinándhoz, hogy ... nagyobb somma pénzt küldjön az illetén nagy terhes Hadnak el-viselésére”, Lethenyei Luther nagy ellenfelének, *Johannes Cochlaeus*nak egyik írására hivatkozik, és a következőket írja: „Nádasdy Tamás volt ez (ti. a király serény követe), de noha sok nyelveket tudó és hathatós, bölcs beszédű ember volt, minden ékesen szólló hosszas könyörgésével sem tudta reá beszélni a német fejedelmeket a segítség adására, mert nagyon megvesztegette őket a hitbéli szakadás, minthogy olly Tanító támadott köztök, akik a Török ellen való hadat nagyon tiltotta, mert ez által ellenkeznek (um.) az Isten akaratjával, aki a Török által bünteti hamisságukat...” – írja Brodarics egyháztörténete.

A lutheránus veszélynek ez a tendenciózus beállítása – amelyet előszeretettel hangoztattak a későbbi katolikus történetírók is – alkalmas eszköz volt Werbőczy és párthívei számára a hítlenséget büntető eretnektörvény alkalmazásának igazolására.

A Habsburg-ellenes nemzeti párt szempontjából ugyanakkor kevésbé lett volna kérdéses a Szentszék anyagi segítsége. Ezt viszont a nemesség szerint még jobban veszélyeztette a reformáció hazai terjedése. X. Leó utódjának, a mindössze két évig uralkodó VI. Adorján pápának – aki azután nem sokkal a budai országgyűlés után, 1523. szeptemberében halt meg – követe *Chieregati fermói püspök* a nürnbergi gyűlésen nyomatékosan sürgette Magyarország megsegítését, és rámutatott annak egyetemes európai és keresztyén érdekeire. Különösen is közelről érinthette a buzgó katolikus Werbőczyt az a tény, hogy a nuncius a török veszély vonatkozásaiba ágyazta be a lutheranizmus elfojtásának a szükségességét. Sőt, a pápa ott felolvasásra került brévéje is egyszerre foglalkozott a török és a reformáció veszedelmével. A kiátkozás ellenére tovább „lázító” Luther úgy állította be a gyűlés előtt a pápai bréve, mint aki „tévedésekkel, eretnenségekkel és gyalázkodásokkal, írásokkal és a lázadás szításával” igyekszik megrontani a német és a szomszédos egyházak életét. Külön is kifejezte aggodalmát, hogy egyes fejedelmek között is pártfogókra talál a reformáció ügye – éppen a legrosszabb időben szolgáltatva okot a megoszlásra. Saját német származására hivatkozva azután hozzátette: „El sem tudjuk képzelni, hogy egy nagy és hívő nemzetet egy szerzetes szakítson el a katolikus hittől”.

A Szentszék segítsége persze nemcsak a magyarságnak volt érdeke, hanem egész Európának, hiszen Chieregati nyíltan

megmondta Nürnbergben, hogyha elesik Magyarország, akkor Németország is nemsokára a török kezére jut. A segítség mértékét Róma mégis attól tette függővé, hogy az éppen 1523. nyarán érkező követei, Thomas De Vio (*Cajetano*) és Giovanni Antonio Burgio nunciusok milyen híreket adnak az ország belső viszonyairól.

Fokozta a sürgős anyagi segítség igényét az a hangulat is, amely a nürnbergi gyűlésről 1523. áprilisában hazatérő Werbőczyt és a csehországi távollétéből visszatérő királyt is fogadta. Velencei ügynökök, raguzai kereskedők, magyar kémek és török szökevények egybehangzóan jelezték, hogy a török súlyos csapást készül mérni Magyarországra. Fokozta a rettegést állítólag egy szokatlan, bajjóslatúnak tartott égi jelenség is, amelyről a gyűlés idején a velencei követ is beszámolt.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy mindazok, akik nem értették meg a reformáció történelmi jelentőségét, vagy azt nem az újonnan felfedezett evangélium oldaláról vizsgálták, azt hitték, hogy az ország érdekében cselekszenek, ha eretneknek nyilvánítják a lutheránusokat, mégpedig nem utolsó sorban a Német-római Birodalom és az apostoli Szentszék anyagi segítségének reményében.

Végül a magyar fő- és köznemesség egyéni anyagi érdekei is erősen közrejátszottak az 1523-as eretnektörvény meghozatalában. Hiszen aligha veszélyeztethette a magyar nemesség alapvető érdekeit egy Budán, lutheri szellemben tevékenykedő *Cordatus Konrád* vagy *Kresling János*. De ugyanez már nem mondható el pl. az udvari kegyet élvező *Szerencsés Fortunatus Imrének*, Perényi Imre nádor előbb katolizáló, majd lutheránussá váló, zsidó származású keresztfiának nevezetes budai működéséről. Az ország pénzügyeit rendkívül ügyesen kezében tartó, 1520-1524. között alkincstartó Fortunatus irányában az ellenszenv nemcsak a féltékeny németajkú kereskedők és budai polgárok részéről nyilvánult meg olykor a pogrommal felérő antiszemitizmusig, hanem mindent megtett megbuktatására „az erőszakos, kapzsi és féltékeny nemesség is”, amelyről azt jegyezték fel, hogy „e magyarországi töröktől”, vagyis a fegyveres nemességtől II. Lajos jobban félt, mint a törökországiaktól.

Még nagyobb gyűlölséget és féltékenységet váltott ki azonban a magyar urakban az a tény, hogy az udvar legbefolyásosabb embere, *Brandenburgi György* örgróf házassága révén elkaparintotta előlük az ország legnagyobb birtokait. Az elsők között Luther mellé álló

Hohenzollern nem apai – brandenburgi-ansbachi – még kevésbé anyai – Jagello – ágon, hanem azáltal lett dúsgazdag, hogy feleségül vette Corvin János özegyét, *Frangepán Beatrixet*. Akár az általa örökölt erdélyi, vajdahunyadi, akár a gyulai uradalmakra gondolunk, kétségtelenné válik, hogy a fentiekhez hasonló, önző anyagi indítékai is voltak az országgyűlés vallásügyi végzésének. A vagyonszerző kapzsiságáról közismert Werbőczy is több, mint 200 falut szerzett magának. Sem őt, sem „nemzeti” pártját nem egyedül a nemzetpolitikai vagy stratégiai érdekei vezérelték, hanem az egyéni és családi materiális érdekek is.

Nyíltan nem támadhatta meg az országgyűlés a nagy hatalmú és befolyásos, Luthert pártoló főurat. De sikerült keresztülvinni, hogy a lutheránusokat fejevételre és jószágvesztésre ítéljék. Két év múlva pedig, amikor a „Fuggereket és egyéb külföldieket” kiűzésre ítéelő rákosi végzés is megszületett – amely nagyobbára megismételte az előző, 1524. évi pesti országgyűlésnek törvényerőre nem emelt dekrétumait – félreérthetetlenül ugyanebben a törvénycikkben mondták ki a lutheránusok megégetéséről, sőt vagyonekobzásának módjairól is intézkedő, hírhedt dekrétumot. Az udvari párttal oly élesen szembenálló nemzeti párt minden bizonnyal György őrgróf birtokaira is vágott, amikor dekrétumához azt is hozzátoldotta, hogy a lutheránusok konfiskált jószágai a királyi fiskusra vagy földesuraikra szálljanak.

A magyarországi reformáció kezdeteinek a vizsgálata során azonban nemcsak azt a kérdést kell felvetnünk, hogy miért alkalmazták országgyűlési törvényeink a „lutheránusokra” a Mátyás-korabeli eretnektörvényeket, hanem azt is, hogy miért nem került sor a bennük foglalt szankciók végrehajtására. Ehhez azokat a jogi, politikai, teológiai és társadalmi tényezőket kell szemügyre vennünk, amelyek megghiúsították Werbőczy pártjának reményeit.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy szórványosan kivégeztek ugyan néhány magyarországi lutheránust, az 1523:54. tc. országos végrehajtására azonban soha nem került sor. Ez annál meglepőbb, mert két évvel a budai országgyűlés után a Rákoson egybegyült rendek még szigorúbban fogalmazták meg az 1525:4. tc-ben fenyegetésüket a reformáció hívei ellen: „A lutheránusok... mind megégettessenek... és javaik a királyi fiskus és földesurak által... lefoglaltassanak.”

E hírhedt „*Lutherani omnes... comburantur*” törvény még rövidebb életű volt, mint az előző. Nemcsak a körülmények, majd a mohácsi vész gátolta végrehajtását, hanem egy fontos jogi tényező is. Az ti., hogy az alig négy hónappal Mohács előtt Rákosra, 1525. április 24-re összehívott országgyűlés annak 17. törvénycikkében megsemmisítette az előző országgyűlés végzéseit. Ennek főként Werbőczy rohamosan fokozódó népszerűtlensége volt az oka, annyira, hogy ekkor le is tették a nádorságról, sőt jószágvesztésre is ítélték. Ezen a tényen nem változtat az a körülmény sem, hogy a magyar törvények első kiadásában – amelyet Telegdi és Mossóczi katolikus püspökök állítottak össze 1584-ben – becsempésztek néhány hatályát veszített végzést, közöttük a lutheránusok megégetésére vonatkozót is. A sors iróniája viszont, hogy ekkorra az országban már döntő többséget jelentett a protestantizmus.

A végrehajtás megghiúsulását azonban politikai tényezők is befolyásolták. Vannak adataink arról, hogy az 1523-1526. közötti években, amikor még semmi sem állotta volna útját a véres megtorlásoknak, a köznemesség többször feltette a kérdést: kik voltak az okai annak, hogy a törvényeket nem hajtották végre. Burgio báró, pápai követ azt is tudni vélte, hogy a király egy ízben mentegetőzve felelte: „Én nem voltam!” Pedig a nemesség, amely 1525-ben pl. Lajos király tilalma ellenére fegyveresen jelent meg az országgyűlésen, nyíltan is számonkérte a mulasztást, és követelte, hogy a lutheránusok, élükön Brandenburi Györggyel, legalábbis távozzanak el Buda várából.

Az udvari párt azonban, amely a törvényeket fogantatosíthatta volna, csaknem tele volt lutheránusokkal. Sőt, fokozta a helyzet bonyolultságát több személyi tényező és rokoni kapcsolat, mint amilyen pl. a gazdag Török Bálint házassága volt, aki még 1523-ban feleségül vette a nyíltan lutheránus Pemfflinger Katalint, a királyné udvarhölgyét. Ez részben a birtokos nemesség további állásfoglalásait is befolyásolta, részben pedig hozzájárult olyan hírek terjedéséhez is, mint amelyet a pápai követ 1524-ben írt Rómába: „A közhír szerint, mitől Isten mentsen, a király és királyné lutheránusok.” Ha ez ilyen formában légből kapott hírek tűnik is, bizonyítékaink vannak, hogy legalábbis Mária királynét mind Campeggio kardinális, mind Burgio báró Luther pártolásával vádolta.

Az összkép helyes megítéléséhez azonban még szélesebb összefüggések látása szükséges. Olyan mértékű volt a feudális anarchia az országban, hogy az már a mohácsi vész előtt is szédületes mélységeket mutatott. A fiatal urakodót senki sem vette komolyan, és alig tisztelte valaki. Egy egykorú, magas rangú szemtanunak, Zsigmond, lengyel király Szydłowiecki nevű kancellárjának a Moszkvai Állami Levéltárban őrzött, 1523-as jelentése szerint teljes a felfordulás és az erkölcsi fertő a budai királyi udvarban. Ugyanezt jelentette Burgio János bécsi császári követ is. A király udvari káplánja, Szerémi György is lerántotta a leplet uráról és – részben elfogultan – az udvari erkölcsökről. Lajos király csak mint „pauper” szerepel írásában, *Mária királyné* pedig, mint aki „fecit arcem in lupanarium cum ancillis suis”, s az utóbbi udvarhölgyekről is megírta, mit csináltak a magyar urakkal „az carpit alatt”. Nem csoda tehát, hogy a feudális nemesség ilyen körülmények között azt tehette, amit akart, és nem tisztelte a királyi udvart. A befolyásos családok azt tették, amit egyéni érdekük megkívánt, s ha kellett, bátran az udvari rendelkezések ellen irányították a közhangulatot. Különösen sok értékes adat áll rendelkezésünkre a Burgio János báró által Rómába küldött jelentésekből. *Szerencsés Fortunatus* Imre alkincstárnokról pl. ő adja tudtul 1525. július 11-i jelentésében, hogy előző évben „el akarták égetni”, de a király csak börtönbe záratta, majd a királyné onnan is szabadon engedte, emiatt viszont a nemesség zúdult fel és házáat kirabolta. Utóbb mégis ő kapta meg a Fuggerektől elvesztett rézbányákat. Burgio az egész udvarról sötét képet fest. „Az emberek itt annyira gyűlölik egymást, hogy nyugodtan elmondhatom: az alatt a két év alatt, amióta itt vagyok Budán, igaz barátokat még nem láttam a királyi udvarban”. Majd így ír: „Ha Magyarországot meg lehetne menteni három forintért a veszedelemből, amiben most van, nem hiszem, hogy akadna három ember, aki ezt a három forintot ideadná”. (1525. április 13., ill. július 11-i jelentéséből)

Mindezt a budai törvények összefüggéseibe kell beleállítani, s ezzel némileg kiegészíteni többek korábbi véleményét, mintha ti. csak Mohács közbejötté tett volna pontot az előtte fellángoló Lutherellenes indulatokra. Maga Révész Imre is úgy látta még, hogy „egyetemes és kitartó üldözés ezért nem volt, mert rohamosan közeledett a nagy összeomlás, és az országban dúló pártviszály és anarchia teljesen elvette a hozott törvények életét”. Valóban dúlt a

pártviszály és az anarchia, de az már Mohács előtt vette kezdetét a hozott törvényeket pedig ugyanannak a köznemességnek egyik fele annulálta, amelynek a másik fele azt meghozta.

Eközben pedig már érett gyümölcsként hullott a magyarság a török birodalom ölébe. A „régí” és az „új” hit hívei az ország nagy részében közösen hajtották fejüket a félhold uralma alá. Ilyen politikai helyzetben még kevésbé kerülhetett azután sor az eretnektörvények végrehajtására, de még komolyanvételére sem.

Mennyiben volt pozitív szerepe ilyen erkölcsi és politikai körülmények között a lutheri reformációnak hazánkban? Az előző évtizedek – sőt évszázadok – antifeudális és sokszor egyben előreformációs mozgalmai jól előkészítették a talajt a reformáció magvetésének gyors befogadására. A régi egyház életére rányomta a bélyegét Szalkai László primási ténykedése: a dúsgazdaggá vált esztergomi érseket – és egyben reneszánsz főkancellárt -, aki csak püspökként szenteltette magát egyáltalán pappá, még Rómában is úgy jellemezték, hogy „fő, hogy zsebe tele legyen arannyal”, „ha el is vész az ország”. A főpapság is „olyan életmódot folytatott, hogy sokan emiatt is kénytelenek voltak szemet húnyni Szalkai viselkedése felett”. Mindjárt itt volt pozitív szerepe tehát a reformáció egyházkritikájának. Ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy ne csak kiábrándulás, hanem új vallási fellendülés is jellemezze a társadalom gondolkodását. A huszas években ugyanis – szemben a századforduló vallásos buzgóságával – hazánk lakosainak zömét közöny vagy elégedetlenség, ellenszenv vagy gúny jellemezte az egyház tevékenysége irányában. Ezt egybevágó adatok bizonyítják 1525-ből. Az akkori szentévre gyűjtött egyházi pénzeket a király parancsára összeszámlálták, hogy védelmi célokra fordítsák. A budai perselyek felnyitásokor csupán 300 forintot találtak bennük, s mellette ilyen feliratokat: „Vidd szentévedet Rómába, s hagyd itt nekünk a pénzünket!” – Egy másik perselyben 3 dénár volt egy csomagban, ezzel a felírással: „Egyik ezek közül a pápáé, másik a bíborosé (Campeggio legátusé), a harmadik az esztergomi érseké...” Burgio báró hozzáfűzte jelentéséhez, hogy az 1500. esztendő szentéve alkalmával hasonlíthatatlanul többet, 120.000 aranyat tett ki Budán a pápai gyűjtés.

Ezek az adatok azonban csak inkább negatív bizonyítanak. Viszont pozitív tény az, hogy a reformáció eszméinek egyre

szélesebb lett a társadalmi bázisa. A wittenbergi egyetemen megfordult diákok kezdeti lelkesedésén, vagy az országokat járó kereskedők érdekein egyszer csak túlterjedt a mozgalom jelentősége. A városi polgárságon kívül, amelynek sajátos ideológiájaként született a reformáció, nálunk három olyan társadalmi réteget is átjárt kovászával, amely annak elszigetelését eleve lehetetlenné tette. Az egyik, mint láttuk, maga a budai királyi udvar volt. Ha a reneszánsz szabadoság léggömbje itt bizonyára uralkodó volt is, az ellenséges kritikákat meg kell szűrnünk, és részben a német-, részben a Luther-ellenes hangulatnak is kell tulajdonítanunk. Bizonyára jól átgondolták Rómában vagy Bécsben, hogy az egyház és a társadalom szempontjából mit is jelentene, ha maga az uralkodóház és környezete a reformáció ügyéhez csatlakoznék.

Sok ismert és ismeretlen adalékkal lehetne illusztrálni az érdekes összetételű budai udvar, a Jagello-Habsburg uralkodópár és tanácsadóinak első reagálását Erasmus, majd Luther írásaira, de már az eddigiek is megvilágítják a helyzetet. Ha nehéz is elképzelnünk, hogy Brandenburgi György később mint „*Georg der Fromme*” válik a reformáció nagy patrónusává Németországban (+1543), sem az ő nyílt és meggyőződéses lutheranizmusához, sem az utóbb Németalföld kormányzójává lett Mária királyné (+1558) erasmista voltához nem fér kétség. A budai udvarban levő hívek pedig valamilyen formában többnyire ellenségei voltak Rómának.

Hasonló jelentőségű volt a hazai értelmiség gyors reagálása és csatlakozása a reformáció ügyéhez. Ez az értelmiségi réteg csak kezdetben volt németajkú – a városok sajátos helyzeténél fogva -, de alig 1-2 évtized után már klasszikus magyarsággal érvelnek, írnak és prédikálnak a legkiválóbb evangélikus írók, költők, igehirdetők. Amikor Bornemisza Péter egyik posztillájában úgy ír, hogy „Budán és egyéb helyeken égetéssel, tömlőcözéssel akarják vala eloltani a Jézus Krisztus drága igéjét”, akkor nemcsak egyszerű emberekre, neves vagy névtelen polgárookra gondol, mint amilyen pl. Cruss János, Cordatus Konrád fivérének a könyvtárosa volt a budai máglyán 1524-ben – akiről Luther is nagy részvétellel írt több ízben is -, hanem bizonyára Cordatus Konrád, Grynaeus Simon, Vinseimius Vitus vagy Dévai Mátyás budai sorsára gondolt, akik később a német, svájci és magyar reformációban oly fontos szerepet vittek. Az ő tevékenységük nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a kezdetben

lenézett, majd üldözött reformáció ügye közügy, majd diadalmas, történelemformáló ügy lett hazánkban, és egész Európában.

De Bornemisza – aki maga is sokszor ette az üldöztetés és börtön keserű kenyerét – a megégetett vagy lefejezett elődök között *Cruss Jánoson* és a bécsi *Tauber Gáspáron* kívül a két libetbányai (lubietovai) vértanúra, *Nicolai Fülöpre* és *Gregori* nevű rektorára is gondolhatott. Gregorit állítólag 1527. augusztus 22-én Zólyomban, majd Nicolait augusztus 24-én a Zólyom megyei Dobronyán – Werbőczy egyik birtokán – égették meg a lutheri tanokhoz való ragaszkodásuk miatt. Újabban egyes szlovák történészek kétségbevonják ugyan ennek az esetnek a valóságát, annak történeti magvához azonban véleményünk szerint nem férhet kétség. Legfeljebb arról lehet szó, hogy első renden nem hitükért, hanem a beszercebányai bányászfelkelésben való részvételükért bűnhődtek oly kegyetlenül. Az ellenérvekkel szemben az is fontos bizonyíték, hogy már Szerémi György, II. Lajos káplánja említi Magyarország romlásáról írt könyvében, hogy Werbőczy nádor a birtokain összesen 8 lutheránust megégetett, „a mozgalom mégis napról-napra erősödött”.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a hazai reformáció gyors terjedésében jelentős szerepet vittek azok a polgári értelmiségiek, akik részben külföldi egyetemeken abszolváltak, részben hazai iskolákban végzett litterátusok voltak. Akár nyílt kiállásukkal, és az ezzel járó szenvedéssel, akár pedig csendes munkálkodásukkal nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a lutheri reformáció ügyét nem lehetett többé sem lekezelni, sem pedig adminisztratív eszközökkel megfojtani.

Végül még egy fontos tényező: abban, hogy az ország néhány évtized alatt protestáns többségű lett, és a törvények végrehajtása már csak emiatt is lehetetlenné vált, jelentős szerepe volt a magyar nemesség fokozatosan megváltozott állásfoglalásának. A mohácsi vérszt követő években már ott találjuk a reformáció oldalán a *Perényi*, *Drágffy*, *Török* és *Petrovics* családokat – a kisebb birtokosok százairól nem is szólva. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy nem volt többé „német ügy” hazánkban a reformáció. Az 1545-ös erdődi zsinat lutheránus prédikátorai aláírásaik bizonyossága szerint nagy többségükben már mind magyarok voltak.

Az bizonyos, hogy a nemesség, majd a főnemesség többségének is átmeneti csatlakozása új helyzet elé állította a reformáció ügyét.

Egyfelől diadalt aratott az eretnektörvények felett, másfelől azonban meghíúsította a kezdetben fellelhető antifeudális tendenciák érvényesülését. Ezt következetesen csak a „népi reformáció képviselői” pl. Karácsony György, hajtották végre, amíg mozgalmukat vérbe nem fojtották.

IRODALOM

(Bauhofer György) – Merle d'Aubigné: Geschichte der evangelischen Kirche in Ungarn vom Anfange der Reformation bis 1850. Berlin, 1854.

Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve. I.k. Bp., 1881.

Fraknói Vilmos: Magyarország a mohácsi vész előtt a pápai követek jelentéseinek alapján. Bp., 1884.

Bunyitay-Rapaics-Karácsonyi: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I.k. Bp., 1902.

Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1921.

Sólyom Jenő: Luther és Magyarország. Bp., 1933.

Bruckner Győző: Magyarország belső állapota a mohácsi ütközet előtt. Mohácsi emlékkönyv. Bp., 1925.

Payr Sándor: Cordatus Konrád budai pap, Luther jó barátja. Bp., 1928.

Kubinyi András: Buda története 1541-ig. Bp., 1969.

Fabiny Tibor: Eretnektörvénnyel a reformáció ellen – Reformációval az eretnektörvény ellen. Theologiai Szemle 1973/3-4. és 5-6.

Magyarországi és erdélyi reformátorok

Magyar nyelven először írt lutheri szellemű műveiért és az újonnan megszólaltatott evangéliumért való bátor helyállásáért *Dévai Mátyást* tartja az *első magyar reformátorként* számon az egyháztörténetírás. A korábbi vélekedéssel ellentétben nem az erdélyi Déva, hanem az Esztergomhoz közeli, azóta a török által elpusztított hasonló nevű község volt a szülőfaluja. A XVI. század elején született, 1523-ban Krakkóban, 1527-ben Boldogkővárában tartózkodik, mint ferences szerzetes. Amikor 1529-30-ban Wittenbergben folytatja tanulmányait és onnan hazatér, Budán már 1530-ban, majd Kassán már a reformáció híveként prédikál. Börtönbe, majd Bécsben Johann Faber püspök inkvizitor kezeibe kerül. Kiszabadulása után Sárváron Nádasdy Tamás, majd Sárospatakon Perényi Péter pártfogását élvezi. Az 1540-es években – több németországi útja után – Szikszón, Miskolcon, majd a Tiszántúl (talán Debrecenben is) működik, részt vesz az erdődi zsinat (1545.) tételeinek elkészítésében, s egy úrvacsorai vitának feltehetően Honterussal tervezett egyeztetése végett tett erdélyi útja során vesz el alakja az utókor előtt. A melanchthoni humanizmushoz közelebb álló nagy reformátort Schesaeus Keresztély egyik eposzában mégis „magyar Luthernek” nevezi.

Humanista meggyőződésre vall, hogy elsőnek – bár neve említése nélkül – Krakkóban 1538-ban magyar nyelvű tankönyvvel kezdi meg irodalmi működését, ez az „Orthographia Ungarica, azaz igaz írás módjáról való tudomány”. A reformáció oktatási programjára vall alapelve, hogy „ak kösség is olvashassa az szentírást”, vagyis hogy gyermekek és felnőttek egyaránt elsajátítsák az írást és olvasást. Hitvitázó irataiból ismerhetjük meg szellemi párviadalait Szegedi Gergely váradi ferences rendfőnökkel, vagy az őt kihallgató Faber bécsi püspökkel.

Hittani írásai közül legfontosabb a lutheri káté alapján írt kézikönyve: „At tiz parancsolatnak, ah hit ágazatainak, am mi atyánknak és ah hit pecsétinek rövideden való magyarázatja”, amelyet Krakkóban adott ki, ugyancsak 1538-ban.

Útjainak, levelezéseinek és még sok homályt rejtő hányatott életének feltárása még a jövő történetírásának izgalmas feladata.

Ugyancsak ferences szerzetesként indult a Somogy megyei születésű *Sztárai Mihály reformátor* életútja. Pádurai tanulmányai után Sárospatakon lett Pálóczy Antal udvari lelkésze. Amikor ennek halála után az új várúr, Perényi Péter szolgálatába állt, rendtársával Kopácsi Istvánnal együtt a lutheri tanok hirdetőjévé lett. „ők szervezték meg a híressé vált pataki iskolát. 1544-ben a Baranya megyei Laskó, majd Tolna városának a papja lett. Később újra Laskón, majd Gyulán, Patakon s végül Pápán működött, ott is halt meg 1575 táján.

Számos zsoltár átültetése során nemcsak a gyülekezeti zsoltáréneklés kultuszának egyik megteremtője lett, hanem bennük kifejezte a török alatt sínylődő nép sok nyomorúságát éppúgy, mint a „főnép” sok gonoszságát. A hegedűvel kísért zsoltárait nyomtatásban Huszár Gál és Bornemisza Péter énekeskönyveiben találhatjuk meg. Négy bibliai témájú és két egyháztörténeti tárgyú vallásos históriája maradt ránk. „Eleázár históriája” azok számára volt tanulságos (1544.), akik talán anyagi, hatalmi vagy más okok miatt mohamedán hitre tértek, intve a török szolgaságban lévő magyarokat az igaz hitben való megmaradásra. – Esaiás harmadik könyvéből való históriája a Dárius perzsa király előtt vetélkedő három ifjúról szól, és arra figyelmeztet, hogy az isteni igazság mindennél erősebb. (1549.) – Holofernes és Judit asszony históriája (1552.) Judit könyvének apokrif szövegét színezi török ellenes éllel, biztatva híveit, hogy az Úristen legyen minden bizodalomuk, mert „ő az mi nagy bajvívónk, hatalmas ótalmazónk”. A „Szent Illyésnek és Akháb királynak idejében lött dolgokról” című éneke is aktualizál: az egyik Akháb király (Ferdinánd) Bécsben, a barátból lett király, a másik (Fráter György) pedig Erdélyben, „de ezek a hitetlenek mind szégyent vallanak majd, mert nagy sok Illyések mostan támadának” – írja 1549-ben.

A történeti keretű hitviták közül az egyik „Szent Athanasius püspök históriája”, ezt a tolnai polgároknak szerezte a kor ariánus tanítói ellen, hogy ismerhessék övéi, hogy az ő sorsa is az, ami Athanasiusé. (1557.) Egy egészen közeli eseményt, az 1556-ban máglyán kivégzett angol hitvallónak, Cranmerus Tamás érseknek igaz hitben való állhatatosságáról szóló Históriaját örökítette meg 1560-ban. Sztárai legfőbb irodalmi jelentőségét azonban elsősorban drámáiban kell keresnünk, hiszen az első magyar nyelvű dráma az ő

színműveivel született meg. Két drámáját ismerjük, mindkettő valójában hitvita-dráma. A Papok házasságában Tamás pap és Borbás bíró bizonyítják a pápa előtt, hogy az Istentől rendelt házasságot a papoknak csak újabban tiltotta meg a pápa. – Másik drámáját, Az igaz papság tiköre címűt Huszár Gál adta ki Óváron a selmeci, körmöci és besztercebányai tanácsnak ajánlva 1559-ben. Borbás és Antal bírók annak akarnak benne végére járni, hogy ki az igaz pap és szükséges-e ahhoz a papszentelés sok külsősége. Tamás pap evangélikus álláspontról győzködik Böröck pappal, Fráter Lukács ferencessel, a Vikáriussal és Antal bíróval, s végül is a pápa elé mennek. A tanulatlan papok nem tudnak az igaz papság követelményeinek megfelelni, sőt a protestánsok még a pápát is – kapálni küldik...

A lutheri reformáció énekirodalmának jeles alakjai voltak az esztergomi *Farkas András*, *Gálszécsi István*, Sztárai mellett a Szatmár megyei születésű *Batizi András* és a gömöri származású Szkhárosi Horváth András.

Farkas András „Az zsidó és magyar nemzetről” írt „kised krónikácskái” párhuzamba hozza a zsidók és a magyarok történetét és sorsát. A zsidók kijövelele Egyiptomból – a magyarok kijövelele Szkítiából, mindkét királyság virágzása, majd bűneik miatti pusztulása, próféták és prédikátorok intő figyelmeztetése, s.i.t. Énekes krónikája Gálszécsi István kátéjának függelékeként jelent meg 1538-ban. Az utóbbi Perényi Péter gálszécsi iskolájában tanított bécsi, krakkói és wittenbergi évei után, majd 1540-45. között Gyulán volt prédikátor. A „Kegyes énekekrül és keresztyéni hitrül” írt rövid könyvecskéje Krakkóban jelent meg 1536-ban. Csak töredékeit ismerjük, amelynek egyikén Luther néhány énekének rímtelen verses fordítása található.

Gálszécsi kassai tanítványa volt *Batizi András*, aki már szikszói rektor korában kereste fel Wittenberget, majd 1545-46. évben Tokaj prédikátoraként működött. Tíz templomi éneke között vannak könyörgések, egyházi ünnepekre szerzett dicséretes és zsolttárok. Ám fontosabbak ezeknél bibliai históriái, amelyekben a deák énekszerzők előadásmódját követi. Ilyen a Vitéz Gedeonja, Judit históriája, Jónás próféta históriája, az istenfélő Zsuzsanna históriája, valamint az Izsák pátriárkának szent házasságáról való szép história. Egyik legfontosabb műve a bibliai szemléletű világkrónikája: „Meglőtt és megleendő dolgoknak...históriája” címen 1544-ből.

A legtehetségesebb énekszerző az egykori ferences reformátor: *Szkhárosi Horvát András* volt. Tíz éneke közül hetet Tállya prédikátoraként keltezett, valamennyit Bornemisza közölte 1582-es énekeskönyvében. Az „Emberi szerzésről” írt énekében szellemes iróniával a szerzeteseket támadja, a Kétféle hitről szerzett éneke a katolikus szertartásokat csúfolja, de támadja a közömbös keresztyéneket is: „Te magyar nemzet keménynyakó vagy és igen siket vagy” – írja az Istennek irgalmasságáról. című énekében. Az urak vétkeit és mulasztásait is ostromozza Az fejedelemségről írt énekében, mert szerinte miattuk zúdult minden baj az országra. Ugyanezt a gondolatot tartalmazza Az fősvénységről írt éneke, amelyben többek között ezek olvashatók: „Az szegény népnek erejét elveszed, ...s munkájokkal az férgeket tölted... Bűdös boroddal a népet bosszantod, Elvesző marháddal őket sanyargatod, Férges szalonnádot mind reájok osztod...” Az „Átokról” szóló énekében a török jármába jutott nép szenvedéseit és bűneit sorolja fel.

A reformáció első nemzedékének rendkívül gazdag irodalmi tevékenységét tarthatjuk tehát számon a század első felében. Meg kell említenünk ennek sorában a tolnai születésű *Ozorai Imrét*, a Perényi és a Drágffy család prédikátorát. A Perényiné Frangepán Katalin címerével ellátott, Krakkóban 1535-ben megjelent műve „Krisztusról és az ő egyházáról, meg az Antikrisztusról és annak egyházáról” szól. Jelentősége nemcsak teológiai szempontból fontos, hanem azért is, mert ez az első protestáns szellemű könyvünk a magyar nyelven nyomtatottak között. *Ozorai antikrisztológiája* közel áll az egyházatyákéhoz és tartalmilag egyezik Lutherével is, azzal a különbséggel, hogy ő nem a pápában, hanem az ördögben látja az Ős Antikrisztust, aki „tagjai által cselekszik”.

A Felvidék lutheri reformációjának első bátyái Szepes, Sáros és Abaúj vármegye szabad királyi városai, első renden Sáros két nagy szellemi központja *Eperjes* és *Bártfa* voltak. A „Praeceptor Hungariae” Melancthon és Luther wittenbergi tanítványa, a bártfai születésű *Stöckel Lénárd* lett (1510-1560.) Hazatérte után – bár Melancthon német iskolák vezetését akarta rábízni – csaknem három évtizedes pedagógiai és reformatori működésével a legmagasabb szintre emelte a bártfai iskolát. A német anyanyelvi képzés eszközéül ott az iskolai színjátás bevezetését választotta. Bibliái témájú drámája *Zsuzsanna történetéről* nyomtatásban is megjelent

(Wittenberg, 1559.). Darabjában Zsuzsanna a keresztyén egyházat, a leselkedő vének pedig a pápát és a törököt jelképezik.

Miközben megalakult Eperjes lutheri szellemű iskolája Fabinus Lukács vezetésével (1531.) és fontos zsinati határozatokat hozott a reformáció bevezetéséről (1544.), Stöckel – mint látni fogjuk – 1549-ben megalkotta az Ót Szabad Királyi Város hitvallását, az ún. Confessio Pentapolitanat. Munkájában már korábban segítségére volt Radácsi (Radaschin) Mihály bártfai esperes is.

Nyugat-Dunántúl és a déli Felvidék nagyhatású reformátorát, *Huszár Gált* (1512?-1575.) a lutheri reformáció egyik legjelentősebb személyeként tartja számon az egyház- és irodalomtörténet. Kemenesaljai eredetű nemes család sarjaként a Pozsony megyei Vízkelet (ma Cierny Brod) katolikus plébánosi tisztét töltötte be, amikor eretnek tanai miatt 1553-ban több feljelentés alapján Újlaki Ferenc püspök exkommunikálta. A Thurzó család pártfogásával ekkor Óvárra került. Itt már lutheri szellemű prédikátorként működött, sőt felállította a magyar reformáció első lelkészképző szemináriumát. Bécsben beszerzett nyomdájával „a könyvnyomtató reformátor” az ötvenes évek végén kiadta saját igehirdetéseit és – mint láttuk – Sztárai iskoladrámáját. Miután elfogadta Kassa meghívását, ott megint Verancsics Antal egri püspök fogatta el, s csak a fiatal Bornemisza Péter diákos ügyességének köszönhette szabadulását.

Ekkor nyomdájával együtt Debrecenbe menekül, ahol Méliusz Juhász Péter prédikációit publikálja. Innen Nagyszombat, majd a Nyitra megyei Komjáti a tartózkodási helye, itt a Forgách család oltalmazza őt Oláh Miklós érseknek, sőt magának az uralkodónak az elfogatási parancsa elől. Komjáti papsága idején sikerült kiadnia Bornemisza posztilláit és egy énekeskönyvet. Röviddel halála előtt a pápai gyülekezet meghívását fogadja el, ahol egy ideig együtt szolgál Sztárai Mihály barátjával. Mindketten ugyanabban az évben estek a pestis áldozatául. Huszár halála napja is ismeretes: 1575. október 23.

A magyarországi reformáció korát a XVI. sz. második felének legnagyobb hatású és máig is legismertebb prédikátora, *Bornemisza Péter* zárja le (1535-1584). A pesti születésű ifjú, szüleinek korai elvesztése után felvidéki rokonai révén Kassára kerül, de Feledi Lestár kapitány ellen elkövetett hittérítő kalandja miatt menekülnie kell a városból. Több ízben kellett börtönben sínylődnie, tudásszomja mégis eljuttatta Páduába, Bécsbe és Wittenbergbe. Bécsi tanulmányai

idején születik meg Sophokles Elektrájának magyar változata, amelyben a zsarnoknak való aktív vagy passzív ellenállás kérdését a hazai viszonyokra is akarja alkalmazni (1558.). Utóbb Huszár Gál nyomdászsegédjeként Óváron, Kassán találjuk, majd Balassi János zólyomi udvarában reá bizza Bálint fiának a nevelését. Urát a pozsonyi országgyűlésre elkísérve ott főurak előtt prédikál és pénzt gyűjt műveinek kiadására. Amikor Balassit koholt vádakkal letartóztatják, Julius Salm gróf galgóci birtokára, majd Semptére menekül. Itt paptársai szuperintendenssé választják.

Semptei könyvnyomtató műhelyében sorra jelennek meg posztillái, kátéi, Vigasztaló könyvecskéje és énekgyűjteménye. Külső és belső támadások kereszttüzebe kerül, amikor a feudális osztály bűneit élesen bíráló Órdögi Kisirtetek című műve – eredetileg egyik posztilláskötetének függelékeként, majd külön kötetben is – napvilágot lát.

Hányatott, de alkotásokban rendkívül gazdag életét végül a Balassiak oltalma alatt a Pozsonytól nem távol eső Rárbokban fejezi be, 49 éves korában. A széleskuti Balassi-kriptában, apja és első felesége mellé temettette el patrónusa Balassi János.

Az ezt követő évek súlyos belső feszültségekkel voltak terheseek. Az 1591-re összehívott ún. „*Csepregi Kollokvium*” a lutheri és a helvét irány egyre erősödő vitái után a két felekezet végleges szakításához vezetett. Az addig közös püspök, Beythe István, nem gyakorolt többé főpásztori felügyeletet a lutheránusok felett. A dunántúli evangélikusok – amíg hosszabb idő után újra püspököt nem választottak – előbb Reczés János főesperes irányítása alatt álltak.

A 17. század fordulójának azonban még egy kiváló tehetségű vezetője támadt Nádasdy Ferenc „fekete bég” udvari papjának, *Magyari István* sárvári főesperesnek a személyében. Fő műve: „Az országokban való sok romlások okairól” (1602., legújabb kiadása 1979.) lutheri történet szemléletével és mély, biblikus okfejtésével nemcsak egyházi, hanem nemzeti értéket is képvisel.

Erdélyben a szász humanista *Honterus János* lett Brassó és az egész szászföld egyházának reformátora (1498-1549). Krakkóban megjelentetett latin nyelvű grammatikája az első hazai nyelvtankönyvünk, idehaza is sok újabb kiadást ért meg. Egész Erdélyben a melanchthoni ihletésű 1534-ben alapított brassói

iskolája lett a példakép. Oktatási rendszerében a humanista képzést – többszöri wittenbergi útja során – összekapcsolta a lutheri reformáció tételeinek tudatos terjesztésével (1543.).

Dogmatikai, istentiszteleti, egyházi és iskolai rendszere a másik szász kulturális központ papjait, sőt az egész Universitas Saxonumot megnyerték. A reformációt tehát már 1544-ben az egész „szász nemzet” összes templomában és iskolájában végrehajtották. Honterus ettől kezdve öt éven át, tehát haláláig Brassó első városi lelkészeként működött, nevéhez fűződik a Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgen kiadása is. Luther őt Magyarország apostolának, Evangelista in Hungarianak nevezte. Az erdélyi szászok tanbeli és szervezeti egységét utóbb, 1553-ban a laibachi születésű Wiener Pál, majd nem sokkal utóbb Hebler Mátyás püspökké választása (1556-1571) biztosította.

Az erdélyi szász születésű de utóbb magyarrá vált két jeles, de szélsőséges reformátornak, *Heltai (Helih) Gáspárnak* és *Dávid (Hertel) Ferencnek* is több éves lutheri irányzatú működését tartjuk számon.

Helta a Szeben megyei Heltau (Nagydisznód) szülötte. Az eredetileg katolikus pap 1543-ban Wittenbergbe utazott és már a következő évtől Kolozsvár prédikátora lett. Számos vállalkozása közül nyomda és papírmalom létesítése a legjelentősebb. Hoffgreff György nyomdással társulva még annak halála után és mint saját tulajdonos folytatta latin és magyar művek kiadását. Értekezései (pl. A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus (1552), a Háló (1570), szépprózai elbeszélései (Száz fabula, 1566), Ponciánus históriája (1571.), valamint történeti munkái (Chronica az magyaroknak dolgairól (1575) Heltait századának legeredetibb és legnagyobb prózai elbeszélőjévé tették. Gazdag alkotó életére a halál 1574. nyarán tett pontot.

Öt évvel élte túl egykori kolozsvári lelkészársát a vele együtt több felekezethez csatlakozott *Dávid Ferenc*. A kolozsvári születésű szász polgársarj a gyulafehérvári káptalan humanista légkörében tanult és ő is a wittenbergi egyetemen ismerkedett meg Luther és Melanchthon tanaival. Hazatérve evangélikus lelkészként harcolt még az észak-olasz szentháromságtagadók erdélyi tanítóival, különösen *Petrovics Péter* patrónus udvari orvosával, *Stancaró Ferenc*cel. Miután a szászok megszervezték nemzeti egyházukat, őt a magyarok

választották püspökükké 1556-ban. De már három évvel később híveinek többségével Dávid a szakramentáriusok – azaz helvét irányúak – lelkesze, majd püspöke, s végül az antitrinitáriusok erdélyi felekezetének megalapítója lett. Főbb munkái közül a következőket kell megemlítenünk: Rövid magyarázat miképpen az Antikrisztus az igaz Istenről való tudományt meghomályosította (Gyulafehérvár, 1567.), Rövid útmutatás az Istennek ígéjének igaz értelmére (u.o. 1567.). A főként *Méliusz Juhász Péterrel* folytatott hitvitáit is megjelentette nyomtatásban Kolozsvárott 1569-ben és 1571-ben.

János Zsigmond halála után az új erdélyi fejedelem, Báthori István megfosztotta Dávidot az addigi udvari papságtól és a könyvkiadás lehetőségétől is. Ellenfelei végülis egy kierőszakolt országgyűlési végzéssel börtönbe zárátták, ahol egy fél év múlva, 1579-ben meghalt.

IRODALOM:

- Schulek Tibor: Bornemisza Péter. Bp-Győr-Sopron, 1939.
Nemeskürty István: Bornemissza Péter az ember és író. Bp. 1959.
Borzák István: Az antikvitás XVI. sz.-i képe. Bp. 1960.
Nemeskürty I: Bornemissza Péter kísértése. Bp., 1984.
Révész Imre: Dévai Bíró Mátyás, az első, magyar reformátor élete és irodalmi művei. Pest, 1863.
Bartók Ilona (szerk.): Dévai M. ajánló bibliográfia. Sárvár, 1989.
Botta István: Dévai Mátyás, a „magyar Luther”. Bp., 1990.
Botta István: Huszár Gál élete, művei és kora. Bp., 1991.
Szász János: Dávid Ferenc. Bp., 1982.
Heltai Gáspár és Bornemisza Péter válogatott művei. Bp., 1980.

Evangelikus hitvallások

Elsőnek Magyarország erdélyi területén jelentek meg olyan reformatori iratok, rendtartások és ágendák, amelyek lutheri szellemben alakították át az egyházi életet. Különösen a Brassó (Kronstadt) és környéke szász lakosainak reformátora, Johann Honterus egyházszervező munkáira gondolhatunk – ezeknek azonban nem volt hivatalos „hitvallás” jellege.

A magyar törvényhozás által is elfogadott, első magyarországi hitvallást öt észak-magyarországi „szabad királyi város” alkotta meg, 1549-ben. Ez volt az ún. *Confessio Pentapolitana*, vagy *Ötvárosi Hitvallás*. Létrejötté annak a szigorú törvénynek volt köszönhető, amelyet az 1548-as országgyűlés az anabaptisták, antitrinitáriusok és a helvét, szakramentáriusnak nevezett irány hívei ellen hozott. E „tévtanok” követőit a törvény ugyanis száműzésre ítélte, és későbbi visszatelepülésüket is megtiltotta. Mivel a törvény rendelkezéseinek végrehajtását királyi biztosok ellenőrizték, és kellő ismeret híján sok evangélikust is az „eretnekek” közé soroltak, szükségesnek tűnt a gyors, részben politikai védelmet is nyújtó intézkedés. Előbb *Radácsi (Radaschin) Mihály*, bártfai esperes készített egy hitvallást, Melanchthon dogmatikája alapján, ezt azonban a királyi biztosok nem fogadták el. Így került sor az eperjesiek megbízásából *Stöckel Lénárd* bártfai rektornak a munkájára. Ez minden vitakozó hang mellőzésével kitért a tévtanok cáfolatára, majd orthodox lutheri megfogalmazásban fejtette ki tanítását. Az úrvacsoráról úgy szól, mint amelyben „a hívő az Úrnak valóságos testét és vérért veszi”, tehát a meg nem változtatott – „Invariata” – Ágostai Hitvallás szellemében Krisztusnak az úrvacsorában valóságos jelenlétét, a reálprezenciát vallja. A szertartásokban azonban meghagyta a régi egyház formáit. Ez a hitvallás 1558-ban királyi megerősítést nyert, így a hozzátartozó egyházak egy ideig szabad vallásgyakorlatot élvezhettek. Ez a hitvallás utóbb három nyelven is kiadásra került.

Tíz évvel a Pentapolitana után – 1559-ben – hasonló, önvédelmi okokból került sor hét észak-magyarországi bányaváros hitvallásának a kiadására. Amikor ugyanis a katolikus ellenreformáció vezére, Oláh Miklós érsek 1558-ban kihirdette, hogy e városok hiába

hivatkoznak az Ágostai Hitvalláshoz való tartozásukra, hiszen Ferdinánd király azt csak Németországra nézve ismerte el, esetleges számkivetésük megakadályozására a Selmebányán összeült lelkészek megszerkesztették 20 cikkből álló hitvallásukat. A *Confessio Heptapolitana* ezzel a szép mondattal zárul: „Tudjuk, hogy ez a tanítás Isten igaz és legyőzhetetlen ígéje, imádkozunk, hogy Krisztus ebben mindnyájunkat megőrizzen, a Szentlélek pedig megadja, hogy erről az egész világ előtt hamisítatlanul tanubizonyságot tegyünk, s meg tudjunk maradni az igaz hitben!”

Hasonlóan nehéz helyzetben jött létre végül 1569-ben a Szepesi Hitvallás, a *Confessio Scepusiana*. Amikor 24 lengyel határmenti evangélikus gyülekezet képviselőit zsinatra akarta egybehívni a katolikus püspök, álláspontjuk egyeztetésére Melanchthon két, egykori, magyarországi tanítványát kérték fel. Az általuk megszerkesztett 20 cikkely már feliratában is jelzi, hogy „megfelel az Ágostai Hitvallásnak”, annak rövid összefoglalása. Jelentősége az, hogy egységet teremtett az evangélikus egyházi rendtartásban.

Ha az *Ágostai Hitvallást* egybevetjük a fenti három, magyarországi konfesszióval, azt találjuk, hogy ezek nem szó szerint vették át annak szövegét. Mivel pedig elsősorban egyházi személyeknek – a katolikus klérus vezetőinek – készültek, tömör, elvont teológiai megfogalmazást kaptak. Az Ágostai Hitvallást, mint tudjuk, világiak írták alá, elsősorban politikai céllal, ezt pedig egyháziak, inkább teológiai okfejtéssel. Érdekes különbség végül az is, hogy hazai hitvallásaink mellőzték az Ágostai Hitvallásnak azokat a részeit, amelyek egyes eretnekségek mibenlétével és tanaik cáfolatával foglalkoztak. Az ott felsorolt sok tévtanítás helyett ezek az iratok csak az anabaptisták tételeit cáfolták – nyilván nem akarták kiélezni Magyarország amúgy is feszült vallási helyzetét.

Mint az eddigiekből kitűnik, mind a helyi zsinatok, mind a helyi hitvallások létrejöttét erősen befolyásolta a Kárpát-medence akkori politikai és vallási háttere. A török hódoltság a XVI. század közepén ék módjára hatolt be a magyar birodalom testébe, ezért nem véletlen, hogy a reformáció első évtizedeiben csak a harcoctól megkímélt erdélyi és felső-magyarországi területek mutathatták fel a fenti vallástételeket.

Ugyancsak ennek a ténynek tulajdonítható, hogy mivel éppen a többségében magyar-lakta középső országrész került török kézre,

magyar nyelven sem helyi evangélikus hitvallás nem született, sem pedig nem került sor az egész XVI. század folyamán az Ágostai Hitvallás magyar fordításának kiadására.

Ugyanakkor a töröktől megkímélt Horvátországban, amely egykor a magyar királysághoz, a XVI. század közepén pedig már Ausztriához tartozott, 1563-ban anyanyelvű evangélikus hitvallás született, az isztriai származású *Consul István* munkája révén, Ungnad János patrónus költségén. Ezzel csaknem egyidőben fejlesztette ki a szlovén irodalmi nyelvet a dél-krajnai „szlovén Luther” *Primus Trubar*. Cirill betűkkel írt hitvallása 1532-ben jelent meg, Tübingenben. Ez a mű nagyban hozzájárult a rövid életű, utóbb a Habsburgok által egészen a Türelmi Rendeletig (1781.) elnyomott horvát-szlovén nyelvű reformáció meggyökerezéséhez és terjedéséhez.

Összefoglalva azt állapíthatjuk meg a magyarországi evangélikus hitvallásokról, hogy azok lényegileg azonos tartalmúak az 1530-as Augustana-val. Nem akartak új hitvallást létrehozni, csak azt akarták elérni, hogy területükön a hívek és a lelkészek viszonylagos vallásszabadságot élvezhessenek.

A későbbi századok folyamán sem került sor önálló magyar evangélikus hitvallás megfogalmazására. A *Confessio Augustana Invariata* azonban egészen napjainkig sok kiadásban jelent meg magyar földön, és pedig magyar, német és szlovák nyelven egyaránt. Eddigi utolsó magyar nyelvű kiadása 1957-ből való.

Egy Győr városában keletkezett, német nyelvű ágostai szellemű hitvallás előszava érdekesen tükrözi a magyarországi reformáció sokoldalú küzdelmét a saját törzséből kinőtt irányzatokkal.

A XVI. század közepén, Győrben székelő katonai főparancsnok, az evangélikus Rueber János, 1568-ban azzal bízta meg tábori papját, *Magdeburgi Joachimot*, hogy keményhangú hitvallást készítsen minden tévtanítással szemben. Ez az irat kíméletlenül kárhoztatott minden eretnekségnek tűnő felfogást. Így elítélte a sakramentáriusokat, a kryptokálvinistákat, a filippistákat, az adiaforistákat éppúgy, mint a pápisták egyházát, vagy az anabaptisták és antitrinitáriusok (új ariánusok) felekezetét. A Kárpát-medence vallási összképe a reformáció századának második felében rendkívül színes volt. Ha elvéve találkoznunk is már a harmincas évek elején szórványos zwingliánus felfogással – különösen az úrvacsora kérdésében -, a reformáció első

magyar nemzedékében a lutheri tanítás hatott erőteljesebben. Ez az irányzat – mint láttuk – többségében megmaradt a Magyar Királyság városi polgárainak és birtokos nemeseinek a körében, de a „cuius regio – eius religio” elve alapján a parasztság széles rétegeiben is érvényesült. A széles körben elfogadott lutheri hitvallások ezt a folyamatot, úgy tűnik, hosszú időre biztosították.

Más volt a helyzet Erdélyben, a tőle északra eső Partiumban és a török országrészben. Itt érdekes kép bontakozik ki előttünk. Az 1548-as tordai országgyűlés elismerte a lutheránus felekezetet, de eltiltotta a szakramentárius, azaz helvét irányzat működését. A Magyar Királyságról kitiltott helvét és anabaptista hívek itt kezdetben lutheránus színekben léptek fel, majd egyre nyíltabban kezdték Zwingli, Bullinger és Kálvin tanítását képviselni. Soraikat különösen *Melius Juhász Péter* püspök felléptével tudták rendezni. Miután az 1557-es tordai országgyűlés – elsőnek egész Európában – kimondta, hogy „mindenki olyan hitben éljen, amilyenben akar”, megindult a magyar kálvinista-református egyház szervezeti kereteinek kiépítése. Konfesszióját elsőnek Debrecenben fogalmazták és fogadták el, a *Bullinger Henrik*, zürichi reformátor részéről kidolgozott II. Helvét Hitvallás alapján.

A reformáció két nagy ágának sajnálatos szétválása véglegesen a XVI. század utolsó harmadában megtörtént a török hódoltság, majd a királyi országrész területén is. 1576. őszén negyven dél-dunántuli helvét irányú prédikátor írta alá zsinaton a *Hercegszőlősi Kánonokat*. Ez a rendtartás – bár az evangélikus Sztárai Mihály korábbi egyházszervező tevékenységén alapult – lett a kiindulópontja a török megszállta terület református egyházszervezetének. A két egyház közötti tanbeli különbség, látszólag, inkább csak az úrvacsorai tanítás külsőségeiben mutatkozott meg: a zsinat „a pápa ostyájával szemben” a kenyér kiszolgáltatását rendelte el. Am az ellentétek sokkal mélyebben lappantak. Mint láttuk, teológiai különbözőségek mellett társadalmi, politikai és etnikai gyökerekre is visszanyúltak.

A királyi országrészben történt meg legkésőbb a két felekezet végleges szétválása. Vérbeli teológiai és filozófiai kérdésekkel volt terhes az az 1591-ben lezajlott „csepregi kollokvium”, amely nemcsak a reformátussá lett Batthyány grófokat állította szembe a lutheri hitvalláson maradt Nádasdy grófokkal – utóbb mindkét család katolizált -, és nemcsak az addig közös protestáns püspököt, Beythe

Istvánt a gnéziolutheránus ellenfelekkel, hanem – úgy tűnik – visszavonhatatlanul véget vetett a két testvéregyház addig közös szervező szolgálatának.

Közös teológiai ellenfélként váltott ki időközben szenvedélyes hitvitákat a magyar reformáció harmadik nevezetes ága: az antitrinitarizmus. Lappangó és szórványos kezdetek után, az 1560-as években kezdett szélesebb körben elterjedni, főként Erdélybe menekült itáliai és más szabadgondolkodók útján. Komoly ellenfélle akkor vált, amikor zászlaját az evangélikusok, majd reformátusok korábbi, nagy tehetségű vezéralakja, *Dávid Ferenc püspök* ragadta kezébe. Mint az erdélyi fejedelem udvari papja, szuggesztív prédikációival nemcsak sok erdélyi családot, hanem a fiatal fejedelmet is az új, racionalista hit mellé állította. A mai unitarizmus őseit jelentő antitrinitárius egyházat 1568-ban szervezte meg. Ez a tény is meggyorsította a kálvinista irányzatok egységbe tömörülését, hiszen Dávid Ferenc főleg az ő soraikból tudott egyre nagyobb tömegeket kiszakítani nemcsak Kelet-, hanem Dél-magyarország területén is.

Az Erdélyben átmenetileg otthonra talált, radikális vallási gondolkodók – az olasz *Faustus Socinus*, a görög *Jacob Palaeologus*, a német *Johann Sommer* és mások – hatására a reformációnak ez az ága mind racionálisabb kritikával illette a dogmákat. Kezdetben még elismerte Krisztus istenségét, utóbb azonban ezzel együtt elvetette a lélek halhatatlanságát, a biblia ihletettségét, az eredendő bűnt, a predestinációt, a szentségeket, az egyházi ünnepeket és ceremóniákat. Ugyanakkor erős hangsúlyt tett a vallási türelemre.

Amikor Erdélyben Báthori István személyében katolikus uralkodó került a fejedelmi székbe, aki mint lengyel király fokozott harcot indított a szentháromság-tagadók ellen, Dávid Ferenc, mint felforgató, börtönbe került, ott rövidesen meg is halt, és megkezdődött híveinek az üldözése. Az erélyes állami rendszabályok következtében sokan visszatértek a református egyházba, mások Socinus mérsékeltebb tanai alapján szerveződtek. Az Erdélyből kezdetben lengyel, majd holland területre menekült radikális reformerek a későbbi századokban hozzájárultak a deizmus és a modern racionális gondolkodás kialakulásához.

Említenünk kell még az összkép kedvéért két irányzatot, amely sok nyugtalanságot váltott ki a Kárpát-medencében. Az egyik az

anabaptisták, az újkeresztelők csoportja. Fellépésük a reformáció kezdetére megy vissza. Egyik vezéralakjuk, a bányavárosból származó *Fischer András* – miután mind Morva-, mind Felső-magyarország több részén közösségeket szervezett – mártírhálalt halt. Az újkeresztelők utóbb, mint telepések és főleg kézművesek, csendes, dolgozó közösségeket alkottak, sokan közülük a habán művészet első hírnökeivé váltak.

A másik jelentős radikális csoport a „*népi reformáció*” néven számontartott irányzat volt. Kezdetben a városi szegénység körében terjedt, később a parasztságból is csatlakoztak hozzá. Vezetői közül többen a nyugatról idemenekült, müntzeri irányt képviselő reformerektől kaptak ösztönzést antifeudális céljaik megvalósítására. Többnyire kommunális közösségekben szerveződtek. Utóbb a híres debreceni *Karácsony György* jobbágy állt az élükre, 1559-60-ban. Ez a „fekete ember” Isten nevében szent háborút hirdetett meg a törökök és minden elnyomó hatalom ellen. Az „ezeréves birodalom” remélt közeledtével paraszturalmat és társadalmi egyenlőséget ígért híveinek. A felkelőkhöz sok paraszt, végvári katona és városi szegény csatlakozott. Miután törökellenes támadásuk kudarccal végződött, a földesurak ellen fordultak, és megsarcolták Debrecen városát. *Karácsony Györgyöt* végül a városi tanács elfogatta és kivégeztette, a „szent hadat” pedig a királyi csapatok verték le.

Korábban az anabaptisták radikális szárnyának vélték a népi reformáció képviselőit. Az újabb kutatások kimutatták, hogy tanaik különböző forradalmi elemekből kerültek össze, s a felkelők sem nevezték magukat anabaptistáknak.

A magyar népi reformáció részleteinek és összefüggéseinek tovább feltárásával még adós egyháztörténetírásunk. Hasonlóan a német parasztháború következményeihez, magyar földön is összeszővődtek a lutheri reformáció eszméi a földesúri érdekekkel. Ez azonban nem akadályozta meg a legkiválóbb magyar reformátorokat abban, hogy gyakran igen éles társadalomkritikát ne gyakoroljanak azok felett is, akiktől pedig nagy mértékben függött a reformáció további sorsa.

IRODALOM:

- Ottlyk Ernő: Hűség Istenhez és népünkhöz egyházunk történetében. Bp., 1965.
- Bruckner Győző: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben. Miskolc, 1922
- Uő: A Confessio Augustana és magyarországi variánsai. Miskolc, 1930.
- Zoványi Jenő: Adalékok Stöckel L. irodalmi művekhez. ThSz 1925.
- Payr Sándor: Az Ágostai Hitvallás története Magyarországon Sopron, 1930.
- Payr Sándor: Egyháztörténeti emlékek. Sopron, 1910.
- Fabiny Tibor-Hafenscher Károly: 450 éves az Ágostai Hitvallás Bp., 1980.

A katolikus restauráció

A római klérust két ok is készítette arra, hogy sorait rendezve ellentámadást indítson a reformáció vívmányai ellen. Az egyik ok ismeretes: a váratlan, gyors terjedés. A jól előkészített talajba gazdagon szórt mag váratlanul bő termést hozott. Egyetlen példa is jól illusztrálja a helyzetet: 1535-ben Erdélyben – noha ekkor már a katolikus Báthoriak ültek a fejedelmi székből – 500 protestáns prédikátorra mindössze 10 katolikus pap jutott. A részletek is sokat mondanak: 200 volt az evangélikus, 200 a kálvinista és 100 az unitárius prédikátorok száma. A Rómát nyugtalanító másik tényező a reformáció történeteszemléletének széleskörű népszerűsége volt: ha megtér a nép, vagyis ha elfogadja a reformációt és elhagyja bűneit és a bálványimádást, Isten leveszi róla a büntetést, a törököt.

Farkas, Batizi, Szkhárosi Horvát idejétől – tehát a XVI. század közepétől – a század végéig, a bibliafordító Károli Gáspár történetfilozófiájáig a magyar protestáns reformátorok oly széles körben tudták népszerűsíteni eszméiket, hogy a törpe kisebbségbe szorult katolicizmusnak minden lelki-szellemi, sőt földi fegyverét is sürgősen igénybe kellett vennie fennmaradása érdekében.

HABSBURGOK ÉS JEZSUITÁK

Amilyen gyorsan tért hódított a reformáció Magyarországon, olyan intenzitású küzdelmet kellett ezután vívnia ahhoz, hogy a Habsburg birodalomban fennmaradhasson. Pedig a XVII. században még az országgyűléseken is, majd a XVIII. század elején az ország lakosságát tekintve is többségben volt a protestantizmus. Ám pusztán a létét is kihívónak tartotta a spanyol háttérű katolikus uralkodóház, és a vele szoros érdekszövetségben levő klérus.

Az ellenreformációnak két olyan fegyvere volt, amellyel az elkövetkező két évszázadban meg kellett küzdenie a protestantizmusnak. Az egyik a magyar földre betelepített *Jezsuita-rend* volt. A királyi országrészen ez a szerzet már 1570 után, Erdélyben a 80-as évektől kezdve olyan céltudatos eretnekirtó munkára vállalkozott, hogy egyházunk csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudott volna a vele

való küzdelemből győztesen kikertülni. Erre azonban az akkori politikai és társadalmi viszonyok között sem anyagi, sem szellemi ereje nem volt.

A Societas Jesu először 1561-ben, majd átmeneti kiűzetése után másodszer 1586-ban települt Magyarországra. Betelepítése, harcos aktivitása a katolikus egyházi élet gyors megélénkülését eredményezte. Újra megindult a rendszeres papképzés, nyomda létesült *Nagyszombatban (Trnava)* – az évszázad egyetlen katolikus kézen levő magyar könyvnyomdája volt ez, – s iskoláikban elsősorban az arisztokrácia fiainak megnyerésére törekedtek.

Az államhatalom által támogatott ellenreformáció a század utolsó évtizedében indult meg nagyobb erővel, nálunk valamivel később, mint a többi Habsburg-tartományban, Ausztriában vagy Csehországban. A rekatolizáció kezdettől fogva erőszakos eszközökkel és katonai karhatalommal dolgozott: lefoglalták a protestánsok jövedelmeit, elűzték a papokat és tanítókat, összetörték a nyomdagépeket, elfoglalták a templomokat, iskolákat, s átadták azokat a katolikusoknak.

A másik veszélyt a „*cuius regio – eius religio*” elvének a bevezetése jelentette. Akié volt a földbirtok, azé – tehát annak tulajdona – lett alattvalóinak a vallása. Ezt az elvet az uralkodóházzal szövetkezett, a jezsuita élcsapat által szellemileg irányított klérus csaknem észrevétlenül tudatossággal valószínűsította meg. A XVII. század elején Németországban eredetileg protestáns érdekeket védő törvények értelmét átértelmezte az ellenreformáció: a földesúri jogok német birodalmi értelmezését a magyar nemesi jogokra hivatkozva alkalmazta. Egy-egy főúrnak vagy nagybirtokos nemesnek a rekatolizálása az evangélikusság számára hatalmas gyülekezetek – közöttük templomok és iskolák – elvesztését vonta maga után.

A jezsuiták megjelenésétől az 1781-es Türelmi Rendeletig terjedő, mintegy két évszázados korszakban két jellegzetes vonást lehet kiemelni. Az elsőt úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a magyar protestantizmus – szinte egyedül a világon – mindig sorozatos szabadságharcok árán biztosította a reformáció vívmányait. Sorsa tehát szorosan összefonódott a szabadságküzdelmek eredményeivel vagy kudarcaival. Fegyverrel kellett a bécsi udvart arra kényszeríteni, hogy tiszteletben tartsa a reformáció híveinek

állhatosságát, és ne fojtsa el csírájában a tanok továbbplántálását. Ennek ellenére a protestantizmus soha nem vált az udvar számára „bevett” vallássá (religio recepta), hanem csak a béke kedvéért, egy ideig „megtűrt” felekezetté (propter bonum pacis adhuc tolerata). A békekötések után hozott országgyűlési törvényeket pedig a katolikus klérus utóbb érvényteleneknek minősítette azzal a megokolással, hogy azokat a szabadságharcok idején fegyverrel kényszerítette ki és cikkelyezte be az egykori protestáns többség.

A történeti fejlődés másik sajátja az volt, hogy a főpapság és a bécsi udvar érdekközössége közös ellenségként harcolt a „rebellio” fészkeként vélt eretnek „religio” ellen. Csak a katolikusokat tartották a Habsburg-ház megbízható és hű alattvalóinak: valamennyi „eretnek” egyúttal titkos vagy nyílt politikai pártütőnek számított. Ezért kellett a magyar protestantizmusnak több megaláztatást és gályarabságot, vagy vérpadig terjedő szenvedést kiállnia, mint Európa bármely más nemzete evangélikusságának.

De nézzük közelebbről az eseményeket. Az 1563-ban befejeződött *Tridenti Zsinat* után Európaszerte megindult ellenreformáció hazánkban először Habsburg Rudolf császárnak, a jezsuiták által a spanyol udvarban nevelt, vakbuzgó, kedélybeteg embernek 32 éves uralkodása idején érezte hatását. Tanácsosai és főpapjai, akiknek befolyása alatt állt, jól tudták, hogy az egykori egyházi javak csak akkor jutnak ismét vissza a klérus kezébe, ha megtörik a reformáció egyházainak az erejét. Az ellenreformációnak erre az anyagi indítórúgójára a korábbi magyar történetírás alig figyelt fel. A cél érdekében szabad kezet kaptak a katolikus hierarchia vezetői. Főként *Telegdi Miklós* pécsi püspököt, esztergomi érseki helytartót és *Forgách Ferenc* nyitrai püspököt, a későbbi esztergomi érseket kell itt említenünk. Az ő idejükben indult meg Felső-magyarországon a tervszerű protestánsüldözés. Elűzték prédikátorainkat és tanítóinkat, lefoglalták templomaink és iskoláink jövedelmét. 1604-ben végsőkig feszítette a húrt a pozsonyi országgyűlés törvényeihez királyi önkénnyel hozzátoldott első törvénycikk, amely fejedelmi kötelességnek nyilvánította az ország „mindennemű eretnekségtől való megtisztítását”, és amely megtiltotta a vallási sérelmek országgyűléseken való tárgyalását.

Bocskai István erdélyi református fejedelemnek 1604-es Habsburg-ellenes első támadása önvédelemből fakadt ugyan, de a

közhangulat hatására csakhamar nemzeti ügyé, és ezzel együtt a protestantizmus ügyévé is lett. Győzelmei után Bocskai az 1606-os bécsi békében a rendek, a városok és a végvári katonság szabad vallásgyakorlatának az engedélyezésére tudta kényszeríteni a bécsi udvart – még ha kétértelmű záradékot fűzött is Bécs a békeszerződésnek vallásügyi pontjához: „a római katolikus vallás sérelme nélkül”. Ez a kitétel utóbb hosszás huzavona forrása lett. A szabad vallásgyakorlatot azután II. Mátyás a falvak lakóira is kiterjesztette, és törvényben tette lehetővé két katolikus és két protestáns nádor jelölését. Bocskai életműve e vívmányok ellenére sem bizonyult elég erős gátnak az ellenreformáció előretörő áradatával szemben. A jezsuiták – főleg iskolarendszerükkel és nevelési módszerükkel – egyre nagyobb befolyásra tettek szert a főnemesség fiatalabb nemzedékében. Erre a korszakra esik *Pázmány Péter esztergomi érsek* ellenreformációs működése. A reformátusnak született konvertita, aki „protestáns Magyarországon született és katolikus Magyarországon halt meg”, fogadalmat tett fiatal jezsuita korában, hogy „kész életét pallos alatt is végezni, ha vérével az eretnokséget eltörölhetné”.

II. és III. Ferdinánd királyok ennek ellenére sem tudták a rekatolizáló törekvéseket teljessé tenni. A két nagy református erdélyi fejedelem, *Bethlen Gábor* és *I. Rákóczi György* ugyanis a Harmincéves Háború kedvező esélyeit felhasználva, felszabadító harcaikkal újabb engedményeket vívtak ki az udvartól. A lelki-testi, vallási és polgári szabadság visszanyeréséért folyó harcok győzelmet hoztak. Az 1647-es linzi béke kiterjesztette a szabad vallásgyakorlatot a magyar parasztságra is azzal a záradékkal, hogy őket földesuraik sem kényszeríthetik a vallásukkal ellenkező szertartások végzésére.

Az erdélyi fejedelmek vallásszabadságot biztosító harcai ellenére tovább tartott az udvar és a klérus elnyomó politikája. Napirenden voltak az erőszakosságok, éspedig minden megtorlás nélkül. Az általában igazságra és méltányosságra törekvő III. Ferdinánd halála után, 1657-ben I. Lipót lépett a trónra: fél évszázados uralma alatt személyében és buzgó alattvalóiban különösen is támaszra lelt a katolikus restauráció legradikálisabb irányzata: az inkvizíció.

TÖRÖKBARÁT PROTESTÁNSOK

A lappangó feszültségek a XVII. század utolsó harmadában robbantak ki minden addigit felülmúló mértékben. Közvetlen kiváltó okait elemezve politikai, gazdasági, társadalmi és természetesen vallási tényezőket kell figyelembe vennünk.

A politikai feszültségek forrását hazánk akkori politikai-katonai helyzetében kereshetjük. A keskeny területre szorult királyi országrész a Habsburg birodalom keleti védelmi vonala és az oszmán birodalom nyugati, előretolt bástyája között feküdt. A török ekkor már csaknem másfél évszázada beékelődött hazánkba, s csaknem ugyanannyi ideje gyökeresedett meg a reformáció is. A Fényes Porta inkább a protestantizmusnak kedvezett, mert a katolicizmusban jobbra a császári udvar híveit gyanította.

Bár az ország négyötöd része még protestáns volt, a vezető pozíciókat a katolikus – főként katolizált – főurak töltötték be. Valójában a császári ház miniszterei kormányoztak, akik még a katolikus vallású magyarokat is gyakran mellőzték a döntő politikai kérdések eldöntésénél.

A nemzet gerincét képező protestáns nemesség egyes vezetői úgy látták, hogy a bécsi udvar még a török portánál is nagyobb veszélyt jelent a magyarság számára. A kétfrontos harcot Zrínyi Miklós horvát bántól tanulták, aki – katolikus létére – a protestáns rendekkel együtt tüntetőleg kivonult az I. Lipót által 1662-re egybehívott országgyűlésről, mert a hadiadó megszavazásánál is fontosabbnak tartotta a vallásszabadság biztosítását.

A Habsburg-ellenes tervek kovácsolásában vezető szerepet vitt a dunántúli és felvidéki evangélikusság három, kimagasló képviselője: Wittnyédy István soproni ügyvéd, Zrínyi bizalmasa, báró Petróczy István és gróf Thököly István. A titkos tárgyalásokba bevonták a fiatal erdélyi református főurat, gróf Bethlen Miklóst is.

Ime, terveikből néhány konkrét adat, amiket a Rómába küldött, bécsi nunciusi titkos jelentésekből ismerünk. 1663-ban felmerült egy felső-magyarországi protestáns köztársaság gondolata. Merészek voltak a tervek: évi adót fizetnének a Portának, elúznék a katolikus püspököket és a jezsuitákat, szekularizálnák az egyházi birtokokat. A köztársaság élén – hat szenátorral – Károly Lajos pfalzi választó

állt volna. – Egy másik titkos jelentés: Wittnyédy el akarta fogatni a magyar határon vadászó, fiatal Lipót császárt. Terve az volt, hogy Petróczy Trencsén megyei, kaszai várában mindaddig tartsák fogva, amíg le nem teszi az esküt a magyar alkotmány megtartására. – A feszültség 1664-ben tetőzött, amikor a vasvári békében – a török felett aratott győzelem ellenére – a magyarság feje fölött „kezet fogott” a bécsi udvar és a török porta. 1666-ban arról tudósítottak a bécsi nunciusok, hogy az elkeseredett Wittnyédy fel akarja ajánlani a magyar koronát a francia udvarnak. Egy titkos dunai konfederáció tervéről is tudni véltek: Magyarország állítólag kész volna Bécsset megtámadni erdélyi, horvát, délszláv, dalmát, oláh és lengyel szövetségeseivel – a török porta támogatásával.

A hírek hitelességét ma már nem lehet ellenőrizni. Annyi azonban bizonyos, hogy Petróczy István, miután várából a tervek leleplezésekor menekülni volt kénytelen, utóbb valóban folytatott titkos személyes tárgyalásokat a törökökkel, így Budán Köprili Ahmed nagyvezérrel, majd a Portán magával a szultánnal is. Azt is tudjuk, hogy Panajotti, a Porta görög tolmácsa a bécsi udvar fizetett kémje volt, s így mindenről azonnal értesítette az illetékeseket.

Úgy tűnik, a végsőig elkeseredett magyar evangélikus nemesség – Wittnyédy szavaival – a fenyegető „török árvíz” megállításánál is fontosabbnak tartotta a félelmetes „udvari tűzvész” eloltását. Tervük találkozott a vezető katolikus hazafiak gondolataival, az öltött azután testet a Wesselényi nádor nevével elnevezett, tragikus végű összeesküvésben. Ennek felszámolása és véres megbosszulása lett az ezt követő „gyászévtized” (1671-1681) szomorú nyitánya. Ám az események – mint látni fogjuk – nem azokat sújtották, akik a szervezkedés kezdeményezői voltak, hanem azokat a zömében ártatlan prédikátorokat és iskolai rektorokat, akik minderről talán mit sem tudtak, és akiktől talán távol volt a rebellio gondolata is.

Ugyanakkor gazdasági okai is voltak a gyászévtizedet kiváltó vészterhes feszültségnek. Részben az összeesküvés után hazánkra nehezedő adóprés váltott ki nagyfokú elégedetlenséget. A nép széles rétegei lázadoztak a katonai terhek új elosztása, a gyűlöletes „repartitio” és a magas forgalmi adó, az „accisa” ellen. Fokozta a feszültséget a két évi zsold helyett csupán két havi zsolddal elbocsátott, mintegy 6000 főnyi végvári katonaság szegénysége és elkeseredése. E gazdasági tényezők mind szerepet játszottak az

elégedetlenség fokozódásában – és a még török segítség igénybevételétől sem visszariadó, fegyveres harc kirobbantásának a gondolatában.

A háttérben persze társadalmi és egyházi problémák is lappangtak. Az amúgy is szegény, két oldalról kifosztott nép elnyomását a bécsi miniszterek szorgalmazták, az erőszakos templomfoglalásokat pedig maga *I. Lipót* rendelte el. Ám mindkettőt a bécsi Haditanács hajtotta végre. Rendelkezésünkre állnak a Bécsben rendszeresen ülésezett *Consilium Bellicum* (Hofkriegsrat) titkos iratai, ezekből pontosan ismerjük annak totális gépezetét. Míg a katolikus klérus az összeesküvés leleplezésekor mentelmi jogot nyert, addig a protestáns lelkészek és hívek teljesen védtelenül voltak kiszolgáltatva a hatóságoknak.

Kezdetben – mint látni fogjuk – bátran ellenállt az evangélikus egyház egész vezetősége. Patrónusai vállalták még a „törökbarátság” gyakori nyugati vádját is. Thököly, a kuruckirály is el kellett, hogy hordozza felszabadító harcai során azt a vádat, hogy „Magyarország a kereszténység ellensége”, mert „paktál” a pogány törökkel. Akár tudott az egyház népe a háttérben folyó, titkos tervekről, akár nem, annyi bizonyos, hogy ebben a feszült időszakban fel kellett vennie addigi történelme legsúlyosabb keresztjét: a „rebellio és religio” közös vádjának a komoly következményeit.

REBELLIO ÉS RELIGIO

A magyarországi protestantizmus gyászévtizedében beteljesült az a jóslat, amelyet egy évtizeddel korábban a jezsuiták egyik, Győrben előadott iskoladrámája véres jelképpel megjövendölt. Ott 1662-ben egy komédiát adtak elő, amelyben a „szabadság” szimbolikus alakját felakasztották, a protestáns „religionak” pedig fejét vették. Többen már ekkor látták, milyen sors vár az udvar és a kúria ellenfeleire.

Az első prédikátorokat az 1671-es összeesküvési per során idézték be *Pozsonyba*, az ország akkori fővárosába. Közöttük volt az egyik főbűnösnek tartott *Kalinka Joachim*, evangélikus püspök és a 83 éves *Drábik Miklós*, cseh-morva prédikátor. Drábik lázító iratait nem más, mint barátja és munkatársa, a nagy pedagógus, Comenius adta ki még 1557-ben, „Lux in tenebris” cím alatt. Ezt az írást

állítólag Kalinka püspök is terjesztette. Mivel benne a szerző a Habsburgok közeli bukását jósolta meg, Drábikot magas kora ellenére kivégezték, Kalinka püspököt pedig az országból száműzték.

Ez után az érzékeny veszteség után, 1672-ben 15 evangélikus lelkészt idéztek a *nagyszombati (trnavai)* rendkívüli törvényszék elé azzal a váddal, hogy ellenállást tanúsítottak a templomok elvételekor. Szabadulásuk ára egy térítvény, ún. reverzális aláírása lett volna. Ennek három fajtája volt. Áttéréssel, és ezzel sok előnnyel járt együtt az egyik, az egyházi hivatalról való lemondással és ezzel szabadulással a másik, s „önkéntes” száműzetéssel, exuláns-sorssal a harmadik. A beidézettek mind a harmadik utat választották. Főként német területre vándoroltak ki, ahol folytatták szolgálatukat.

Ilyen előzmények után került sor 1673 őszén 32 felvidéki evangélikus és egy református lelkésznek *Szelepcsényi György* érsek-primás, királyi helytartó aláírásával történő beidezésére, *Pozsonyba*. A bécsi udvar akkor már felmentve érezte magát a magyar törvények megtartása alól, és nem igyekezett szabályos bírói úton eljárni. Statáriális eljárással folytatta le tehát a 21 tagú rendkívüli törvényszék a tanácskozásait, *Szelepcsényi* személyes elnökletével. Nem érdektelen, ha röviden megvizsgáljuk, milyen vádakot hozott fel ellenük az államügyész. A vádpontok szerint büntetettek követtek el az állam és a katolikus egyház ellen, király-ellenes lázadásokat szítottak, ellenséges külföldi hatalmakkal álltak összeköttetésben, megkínóztak és legyilkoltak több római katolikus papot.

A vád és védelem elhangzása után négy vádlottra – közöttük a már távollevő *Kalinka*, továbbá *Fekete* és *Tarnóczy püspökökre* – halálos ítéletet mondott ki a bíróság. A drákói ítéletre jó ürügyül szolgált egy katolikus püspök hírhedt könyve, amely azt állította, hogy a császár nem köteles megtartani a protestánsok vallásszabadságát biztosító törvényeket, mert ők mint rebellesek eljátszották jogaikat. Ehelyett a még mindig érvényben levőnek tartott, 1525-ös törvények alapján javasolta őket fej- és jószágvesztésre, illetve máglyahalálra ítélni.

A négy halálos ítélet kimondása után 25 vádlott várt további sorsára. Hosszas huzavona után úgy döntöttek a bírúk, hogy kegyelmet kapnak, akik kivándorolnak az országból, vagy lemondanak a lelkészi állásukról. Fenyegetés és rábeszélés váltogatták egymást, míg végre ki-ki a két lehetőség közül választott. Ezt a „kegyelmet” végül minden vádlottra, tehát mind a jelenlevő,

mind a már exul elítéltekre kiterjeszték azzal a feltétellel, hogy a kivándorlást választók harminc napon belül kötelesek családjukkal együtt elhagyni az országot. Fenntartotta azonban az ítélet indoklása, hogy a vádlottak mind „hütlenséget és felségsértést követek el”, és csak királyi kegyből kaptak felfüggesztett és mérsékelt büntetést.

Időközben ún. Vegyesbíróság ült össze *Szepesváralja* (Spisska Pohradie) városában is, 1674 elején, *Bársony György* katolikus püspök – a fent említett könyv szerzője – elnöklétével. Ide 43 újabb lelkészt idéztek be a császár elleni lázítás vádjával. Különös nyomatókkal esett latba *Wittnyédy* két állítólagos levele, amely a prédikátorokat is fegyverfogásra szólította volna fel.

Bármennyire is cáfolták a – bizonyára ártatlan – lelkészek a vádak igazságát, a bíróság elmarasztalta őket lázítás bűnében, és családjukkal együtt száműzésre ítélte őket.

A végső, statáriális tömegperre 1674. tavaszán, Pozsonyban került sor. Beidézték Magyarország akkori 27 vármegyéjének valamennyi protestáns lelkészét és tanítóját. *Széchenyi György* katolikus püspök ki is jelentette, hogy „a protestánsok számára olyan hurok készül, amelyet ha nyakukba ránthatunk, soha többé az evangéliumi vallás hazánkban lábra nem áll...” – A katolikus főpapság azt remélte, hogy ezzel végleg kiirtja a lutheri és kálvini „eretnokséget” az országból. A rebellio vádja tehát jó ürügynek és vissza nem térő alkalomnak kínálkozott a protestánst religio kiirtására.

A török hódoltság területéről beidézeteknek a budai pasa megtiltotta a megjelenést. Végül 336-an jelentek meg Pozsonyban: 284 evangélikus és 52 református vádlott. El sem fértek az érseki palotában, csak az udvaron és a gabonapiacon. A tömegből hatóságával vezették be a vádlottakat a tárgyalóterembe. A vádak többnyire ugyanazok voltak. Mivel a törvényszék minden vádlottat halálbüntetéssel fenyegetett, a beidézetek kétharmada a száműzetést választotta. Azokat, akik az eléjük tett térítvény egyikét sem voltak hajlandók aláírni, az ország hat különböző börtönébe szállították. Ezek 93-an voltak, közöttük 46 evangélikus. Csaknem egy teljes évig tartott embertelen szenvedésük. Egyesek nem bírták a rettenetes börtönviszonyokat, a testi-lelki nyomort, s végül engedtek a jezsuiták állandó zaklatásának.

Legtöbbjükkel árnyékszékeket tisztítottak, sokan sáncot ástak a vár körül, gerendákat cipeltek, zabot rostáltak. Ha munka közben

nem engedelmeskedtek vagy nem hajtottak térdet az oltáriszentség előtt, őreiktől súlyos ütésekert kaptak karjukra, lábukra, fejükre. A pincékben, ahová pihenni tértek, a hemzsegő kígyók, békák és bogarak miatt nem volt pillanatnyi nyugtuk sem. A tél beálltával sokszor a szemébe bújtak, vagy csaknem egymásra feküdve zsúfolódtak össze a földön, hogy melegítsék egymást. Így azonban a kezükre és lábukra vert vasak miatt akaratlanul is súlyos sebeket ütöttek egymás testén.

Ilyen körülmények között végül is 18-ra csökkent azoknak az evangélikus börtönraboknak a száma, akik semmiféle reverzálist nem voltak hajlandók aláírni. Ezeket 24 református társukkal együtt *Nápolyba, a spanyol gályákra* irányították. Itt várt rájuk a legsúlyosabb szenvedés. A forró napsütésben evezőpadokhoz láncolva, török foglyok és más rabszolgák között kellett félmeztelenül evezniük, és a korbácsütéseket tűrniük. A súlyos evező minden rántásra majdnem a karjukat tépte ki, ha szembe kapták a hullámokat. Ilyenkor még a szájukat is felpéckelték, hogy ne jégassanak.

Szenvedésük részletezéséből legyen elég ennyi. Igazat adhatunk egyik történetíróknak: „Gályarabjaink szenvedései oly rettenetesek, hogy az utókor alig találja majd hitelesnek, ha olvassa”.

Az evezőcsapásokkal párhuzamosan megfeszített erővel folyt kettős kísérlet a rab prédikátorok megmentésére. Mindkét irányú fáradozással kapcsolatban csak a legnagyobb hálával gondolhatunk külföldi hittestvéreinkre. Az egyik segítség Európa prótestáns államainak a közbenjárása révén jött. Különösen *Hamel Bruyninx* bécsi holland és *Oxenstierna bécsi svéd követ* járt sokat közbe az udvarnál és a nápolyi spanyol alkirálynál.

A sok diplomáciai bölcsességet, tapintatot és ügyességet igénylő közbenjárások mellett ugyanilyen hálával tartozunk azoknak a velencei és nápolyi evangélius kereskedőknek, akik nem kímélték idejüket, pénzüket, testvéri szeretetüket a rabok kiszabadításának érdekében. A nápolyi *Georg Veltz* és testvére, *Philipp Veltz* gyűjtést indított megváltásukért, és 100-100 aranyat ajánlott fel egy-egy rab szabadulásáért. Velencében *Johann Sorer* és *Matthias Lauber*, Bécsben pedig egy *Zaffius* nevű orvos-lelkész tett sokat érdekükben.

A sokirányú közbenjárás eredményhez vezetett. Bécsnek sürgős holland segítség kellett a franciák ellen, ám ennek a gályarabok

kiszabadítása volt az ára. Amikor erre Lipót császár engedélyt adott, *de Ruyter holland tengernagy* 1676. február 11-én megjelent Nápoly kikötőjében, s a spanyol alkirály elrendelte a foglyok szabadon bocsátását.

Evangélikus gályarabjaink közül minden második maradt csak életben. De ők is csak hosszas bolyongás után érhettek haza, nem is mind. Sírjaik Szicíliától Nápolyon és Svájcra át, német és szlovák területen domborulnak – vagy horpadnak. Dunántúli mártírjaink közül *Edvi Illés Gergely* (Malomsok) Szicíliában, *Borhidai Miklós* (Rábaszentandrás) Nápolyban vesztette életét. Az egyedül hazatért magyar gályarab, *Zsédényi István* (Dörgicse-Mencshely) valahol a Balatonfelvidéken nyugszik, ma már jeltelen sírban.

IRODALOM:

Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. Sopron, 1924.

Schrödl József: A pozsonyi ág. hitv. evangélikus egyházközség története. Pozsony, 1906.

Hörk József: Az eperesi ev. ker. Collegium története. Kassa, 1896.

Ráczy Károly: A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. Lugos, 1889.

Payr Sándor: A magyar protestáns gályarabok. Bp., 1927.

Thury Etele: Adatok a magyar protestáns gályarab lelkészek történetéhez. Bp., 1912.

Makkai-Fabiny-Ladányi: A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete. Bp., 1976.

A Thököly- Rákóczi-kor és egyházpolitikai következményei

Thököly Imrének már a felmenői is síkra szálltak az evangéliumi hit szabadságáért. Dédapja, Thurzó György nádor, az Ágostai Hitvallás híveit mindenben támogatta, apja, *Thököly István* pedig két másik főúrral, *Petróczy Istvánnal* és *Wittnyédy Istvánnal* nagy összegű alapítványt tett az eperjesi kollégium létrehozása érdekében. A későbbi fejedelem maga is ebben az iskolában tanult.

Amikor 1678-ban a kuruc seregek élére került, a felső-magyarországi felszabadító harcai során evangélikus tábori prédikátorokat fogadott maga mellé. Ilyen volt *Asbóth János*, nemeskéri elűzött lelkész, *Lipóczy Miklós* és *Aács Mihály*, a neves ének- és imádságíró. Thökölynek köszönhette az evangélikusság sok elvett templom visszaszerzését, majd – az 1681-es soproni országgyűlés hatására – az ún. artikulás gyülekezetek intézményét. Az 1705-ben a törökországi Nicomediában elhunyt fejedelem hamvait 1906-ban a késmárki új evangélikus templomban helyezték örök nyugalomra.

Új korszak kezdődött, amikor a 17. század végére jellemző vallási türelmetlenség helyébe *II. Rákóczi Ferenc* fellépésével új eszme jelentkezett: a haza érdekével párosuló türelem. A nagy fejedelem eszményében a Patria szeretete elválaszthatatlanul összeforrott a tolerancia ügyével. Egyházpolitikájának egyik célja éppen az volt, hogy hívei ne a felekezeti érdekekért, hanem elsősorban a haza javáért küzdjenek. Felhívása arra irányult, hogy „... a jövőben senki ne háborgasson akármely vallású egyházi személyt vagy templomot..., hanem egymással istenes egyértelemmel legyenek magok s hazájok javára”.

A szécsényi országgyűlésen 1705-ben elfogadott vallásügyi törvények valóban elfogulatlanul, a „többségi elv” (maior pars) alapján igyekeztek a felekezetek istentiszteleti gyakorlatát biztosítani. Az ennek az elvnek alapján kijelölt templomok átadásának lebonyolítására mindhárom felekezet tagjai közül vármegyénként 1-1 vallásügyi megbizottat (commissariust) nevezett ki a fejedelem. Ezek az ő részletes, írásba foglalt utasításai szerint kellett, hogy eljárjanak.

Rákóczi belső körét, bizalmas embereinek a zömét érdekes módon többségükben evangélikus fő- és köznemesek alkották. Ilyenek voltak báró Petrőczy István (ifj.) tábornok, báró Zay Lőrinc, báró Hellenbach János Gottfried, Jánoki Zsigmond, Ottlyk György, Kajali Pál, Gerhard György, Bulyovszky Dániel, Görgey János, Szirmay Péter, Dessewffy Ferenc, Róth Mihály, Lányi Pál, Okolicsányi Mihály, Szirmay Miklós, Sréter János, Kray Jakab és sokan mások. Püspökeink, elsősorban Krmann Dániel és Pilarik István ugyancsak lelkesen támogatták a toleráns és bölcs vezérlő fejedelmet.

Rákóczi külpolitikai terveinek támogatására többek között *XII. Károly* svéd királyt igyekezett megnyerni. Ennek érdekében követséget küldött hozzá, az evangélikus uralkodóhoz *Krmann Dániel püspök* vezetésével. Neki, bár éppen a poltavai csata viszontagságai között tudott röviden a király elé járulni, mégis sikerült némi támogatást szereznie – legalábbis a nehéz helyzetben lévő eperjesi főiskola számára.

A jezsuita rend kiűzése ellenére buzgó katolikus fejedelem volt Rákóczi. Ökumenikus magatartását mégis erősen meghatározta családja református őseinek az öröksége, másrészt pedig – főként utóbb, száműzetése idején – a franciaországi kamalduli szerzetesek hatására számára meghatározó lelkiséggé való janzenizmus. A szentágostoni mélységű Vallomásai is ennek bizonyosságai. Viszont már korábban is a felekezetek egységét igyekezett támogatni. Erről tanúskodik az a *Daniel Warou* által készített ezüst érem, amely az oltár tüzeit közösen élesztő veszta szüzeket ábrázolja, ezzel a felirattal: „*Concurrunt, ut alant*”. Az Európában átmenetileg akkor erősen érvényesülő uniós mozgalmak Rákóczi országában a korábbihoz és a későbbihez képest valóban vallásszabadságot hoztak a protestantizmus számára. Jelentős mérföldkő volt egyházszervezeti, sőt teológiai szempontból is.

Krmann Dániel püspök és *ifjabb Petrőczy István* elnöklete alatt 1707-ben összeült a rózsahegyzi zsinat, amely egyházunk belső rendezéséhez fogott. Négy egyházkerület felállítását határozta el, ezek első ízben foglalták magukba a korábban török fennhatóság alatt levő területeket. Ezen kívül Agenda bevezetéséről döntött, és szabályozta az úrvacsora kiszolgáltatásának és az ünnepeknek a rendjét. Legfelső egyházi törvénykező testületként pedig létrehozta

azt a két konzisztóriumot, amely a házassági és fegyelmi ügyekben lett volna hivatva dönteni.

A rózsahegyzi zsinat határozatait azonban nem hajtották végre. A szabadságharc bukása után a „forradalmi zsinat” határozatai a Rákóczi-kor minden döntésével együtt törvénytelennek, és ezért semmisnek minősültek. Újabb 70 évre ismét megaláztatás és üldözés várt a magyar protestantizmusra.

III. Károly király a XVIII. század elején a felvilágosult állampolitika egyik sarkalatos elvét: az uralkodó legfőbb egyházfelügyeleti jogát érvényesítette a protestánsok számára: tudta és beleegyezése nélkül a protestánsok sem zsinatot, sem egyéb gyűlést nem tarthattak. Ettől kezdve véglegessé vált a Habsburg-hatalom gyámkövése egyházunk felett. Megnyilvánult ez különösen a *Carolina Resolutio* 1731-ben kiadott rendelkezésében, amely úgy akart véget vetni a földesurak önkényének, hogy a jobbágyok vallásváltoztatását királyi jóváhagyástól tette függővé. A protestáns lelkészekre kiterjesztette a katolikus püspökök felügyeleti jogát, a házassági ügyeket a katolikus püspöki szék elé utalta, és kimondta, hogy érvényes vegyesházasságot csak katolikus pap előtt lehet kötni. Még az ún. dekretális eskü letételére is kötelezte az evangélikusokat, ami azt jelentette, hogy esküiket Szűz Máriára és a szentekre is le kellett tenniük.

A II. *Carolina Resolutio* 1734-ben azután engedélyezte, hogy egyháznak négy szuperintendenciára tagozódjék, azok élére egy-egy szuperintendenst válasszanak, de királyi megerősítés nélkül nem gyakorolhatták jogaikat.

A XVIII. században az addig nyílt üldözést a családi és társadalmi élet egész területén egyháztagjaink zaklatása váltotta fel. Óvatosabban bár, de tovább folytak a templomfoglalások, valamint a lelkészek és tanítók háborgatása, különösen a katolikus vizitációk során. Ez a helyzet *Mária Terézia* uralkodása idején (1740-1780) sem változott lényegesen, sőt inkább rosszabbodott. Bár uralma alatt a szabadelvű korszellem észrevétlenül besurrant birodalma határain, egyházpolitikáját elfogult hitbuzgalma irányította. Állandósult a reverzális-kényszer is: a katolikus papok a vegyesházásokat csak térítvény ellenében voltak hajlandók megesketni.

Evangélikus főurak – mint a Zay, Prónay, Podmaniczky családok – e sérelmeket kezdetben magánösszejöveteleken tárgyalták meg, ezek

később egyre inkább állandósultak. Később az egyház érdekeinek képviselőjére – először 1758-ban – saját körükből elnököt, ún. egyetemes felügyelőt (generalis inspectort) választottak. Első egyetemes egyházi és iskolai felügyelője az evangélikusságnak báró Zay Péter lett.

Ugyancsak Mária Terézia uralkodása idején tartották az első egyetemes közgyűlést a Magyarországi Evangélikus Egyházban. Ilyen központi szervezet létesítését a bécsi udvar is támogatta, mert azelőtt a sérelmeket és panaszokat egyénileg vagy kisebb csoportok révén tárták a bécsi Kancellária vagy a budai Helytartótanács elé. Az első egyetemes közgyűlésen a lelkesi kar még nem volt képviselve. A főurak pedig úgy döntöttek, hogy a szuperintendensek választása azután mindig az egyetemes felügyelő tudtával és beleegyezésével történjék.

A magyar evangélikusság ettől kezdve egységes szervezetben folytatta harcát a szabadságért és fennmaradásáért.

IRODALOM:

- Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége”. - A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bp., 1976.
Benczédi László (szerk.): A Thököly-felkelés és kora. Bp., 1983.
Fabiny Tibor: Rákóczi és az evangélikusok. In: Köpeczi-Hopp-Várkonyi (szerk.): Rákóczi-tanulmányok. Bp., 1980.
Uő: II. Rákóczi Ferenc valláspolitikája. Kézirat (Ráday kvrtár). 1971.
Uő: Ráday Pál iskoláztatása. In: Esze Tamás (szerk.): Ráday Pál emlékkönyv. Bp., 1971.
Küldetésem története (Itinerarium). Krmann Dániel munkája., Bp., 1984.

Az „igaz keresztyénség” hirdetői: a magyar pietisták

Az a küzdelmes sors, amelyben a Kárpátok övezte evangélikus-ságnak a többfrontos harc során része volt, megérlelte a pietizmus irányzatának a kibontakozását. Egyre többen voltak, akik belefáradtak a külső küzdelmekbe és megcsömöröltek a háborúk borzalmaitól. Menekült családok ezrei üszkös házakat, felégetett falvakat találtak egykori otthonuk helyén a török kiűzése után. Szegénység, árvaság szakadt a 2-3 milliós magyarság zömére. Az újabb háborúk és vallásüldözések elviselhetetleneknek tűntek.

Miként a török veszedelem kezdetén a wittenbergi reformáció, úgy a másfél százados uralom végén a hallei pietizmus támasztotta azt a reménysugarat, amely áttört a komor felhőkön. Most is az élő ige, a megújult egyházi élet és a testvéri közösség összetartó ereje volt a fényforrás. Ha a reformáció világossága jelentette a középkori magyarság számára a keresztséget, úgy a pietizmus volt a konfirmációja. A hit által való megigazulás addig sokszor csak lelkészek, teológusok és egyházi vezetők felismerése volt, most a nép széles rétegeinek a kincsévé lett. Magyar evangélikus bibliafordítások, káték, ima- és áhítatoskönyvek hosszú sora jelzi ezt a folyamatot hazánkban, a XVII. század végétől a felvilágosodás századának közepéig. Ekkor, mint sajátos – egyszerre egyházas és egyszerre tudományos – irányzat, a korai felvilágosodásba torkollt bele. És éppen ez volt a magyar történelmi pietizmusnak egyik legérdekesebb vonása. De lássuk ezt a folyamatot – ha vázlatosan is – közelebbről.

A lutheri reformáció Melanchthon által rendszerbe foglalt vívmányai Németországban fokozatosan veszítettek a kezdeti átütő erőből és lendületből. A nagy reformátor tanítását kodifikálni akaró lutheri orthodoxia csak szűk körben vált népszerűvé. Kizárólagosságra törekvése és harcos magatartása egyre magasabb falat emelt a felekezetek közé. A „tisztá tan” követelése észrevétlenül, fokozatosan háttérbe szorította a „tisztá élet” követelményeit. A teológiai tudomány elefántcsonttomyából sokszor kirekesztődött az újjászületett keresztyénség valósága.

A krisztocentrikus magyar kegyesség előhírnöke, *Petróczy Kata Szidónia* (+1708) az első magyar költőnő volt. Mint Thököly Imre unokatestvére, a Rákóczi-szabadságharc csatái közben Rabutin

császári tábornok foglya lett, és nagyszombati fogságában lefordította, majd ki is adatta *Johann Arndt* „Igaz Keresztýenségről” szóló, nagy hatású könyvének két hosszabb részletét.

A XVII. század végétől kezdve, mintegy 50 éven át sorozatosan jelentek meg magyar pietista szerzók épító jellegű művei, amelyekből számtalan hívó merített erőt a súlyos próbatételek között. Legtöbbjük mesterévé és „Krisztusban szeretett atyjává” *August Hermann Francke* (+1727) hallei professzor vált, aki nagy tudásával és ugyanakkor missziói buzgalmával és lelkipásztori szeretetével sok magyar pietista lelkész és tanár példaképe lett. De más egyetemekről, így Jénából és Tübingenből is sok indítást és serkentést hoztak magukkal a később vezető pozíciókat betöltő stipendiánsaink. Ki kell emelnünk ezek között *Aáchs Mihály*, *szeniczzei Bárány György*, *Torkos András*, *Sartorius Szabó János*, *Wásonyi Márton*, *Hegyfalusi György* és több jeles pietista író, fordító, gyülekezetszervező prédikátorunk személyét.

Külön ki kell emelnünk a legjelesebb hallei Francketanítványnak, a három évtizeden át Pozsonyban működő *Bél Mátyásnak* (+1747) a személyét. A hallei egyetemen tanult, bár korának nemesi patrónusai élesen elleneztek, hogy magyar diákok a pietizmus e fellegrárát keressék fel, és pedig a vele szemben ellenséges érzületű svéd király, XII. Károly miatt, akitől katonai és pénzsegélyt reméltek szabadságharcuk folytatásához. Bél németországi évei után a pietizmusnak olyan irányzatát honosította meg, amely egyfelől a gyülekezeti hitélet erősítését munkálta, másfelől tudományos igényével a felvilágosodás útját készítette elő.

Bél hitbéli buzgóságáról magyar nyelvű *Freylinghausen-kompendiuma*, a Krman püspökkel közösen kiadott, cseh nyelvű bibliafordítása és számos kiadatlan prédikációja tanúskodik. Nemzetközi hírnevét és a „magnum decus Hungariae” jelzót viszont páratlanul gazdag tudományos munkásságával szerezte meg. Ennek egyik ága pedagógiai tevékenységéhez fűződik: magas fokra fejlesztette a vezetése alatt álló iskolákat. Tanterv-reformjai, tankönyvei, az általa bevezetett tanári értekezletek, a szemléltető eszközök, könyv- és szertárak korát messze megelőző programról tanúskodnak. Bél nevéhez fűződik az első rendszeres magyarországi hírlap, a latin nyelvű *Nova Posoniensia* szerkesztése és kiadása (1721-22), amelyet a jezsuiták azután kivettek a kezéből, de hamar

meg is szüntettek. Az újsággal az volt Bél célja, hogy elősegítse az iskolai latin-tanulást, és bővítse a hallgatók látókörét.

Pedagógiai munkássága mellett Bél továbbplántálta hazánkban annak az államelméleti iskolának a célkitűzéseit, amelyet Halléban Cellarius professzortól sajátított el, s amelyet később a felvilágosodás több kiváló magyar képviselője folytatott. Még maradandóbbat azonban földrajzi, néprajzi és történelmi munkásságával alkotott. Nagyszabású vállalkozásával, a *Notitia című* többkötetes művével (Az új Magyarország történeti-földrajzi leírása, 1735-40), és annak forráskiadványaival halhatatlan nevet szerzett magának, és még az uralkodó, III. Károly dicséretét is kiérdemelte. A nagy polihisztornak, számos külföldi tudományos társaság tagjának és egyben pozsonyi német lelkésznek a nevét a legnagyobbak között tartja számon ma is a magyar, német és szlovák tudományos élet.

IRODALOM:

Payr Sándor: Magyar pietisták a XVIII. században. Bp., 1898.

Uő: A pietizmus pedagogikája. Pozsony, 1908.

Szent-Iványi Béla: A pietizmus Magyarországon Bp., 1936.

Kovács Sándor: Két vértanu a XVII. sz.-ból. Bp., 1910.

Antalffy Endre: Petrőczy Kata Szidónia élete és munkái. Bp., 1904.

S. Sárdi Margit: Petrőczy Kata Szidónia költészete. Bp., 1976.

Schmidt János: Szeniczai Bárány György élete és munkássága 1682-1757. H.n. 1939.

Haan Lajos: Bél Mátyás. Bp., 1879.

Fabiny Tibor: Bél Mátyás ifjúkori levelei. Lp., 1967.

Szelestei N. László: Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa. Bp., 1974.

A tolerancia jegyében

A XVIII. századvégi Magyarország nemkatolikus egyházainak életében döntő fordulat következett be 1781. őszén. Mária Terézia felvilágosult gondolkodású fia, *II. József* ekkor írta alá Bécsben az *Edictum Tolerantiae-t*, amely nyilvános vallásgyakorlatra adott engedélyt mindazon helységekben, ahol a protestáns vagy orthodox lakosság közül legalább száz család élt.

A Kárpát-medence népességéből az uralkodó által elrendelt népszámlálás adatai szerint ebben az időben 60% volt a katolikusok számaránya, a reformátusok 15, az orthodoxok – más néven pravoszlávok vagy görögkeletiek – 13 %-ot, az evangélikusok pedig 9, a zsidók 2%-ot képviseltek.

A népességnek tehát csaknem a felét érintette az uralkodói kegy, amely két évszázados súlyos megpróbáltatás korszakát zárta le. A fiatal trónörökös még édesanyja uralkodása idején megismerkedett a francia és a német felvilágosodás eszméivel. Elsődlegesen nem vallási indítékból, hanem politikai felismerésből született meg a döntése: a hasznosság eszméjét szem előtt tartó államérdek, a Staatsraison volt a vezérlő gondolata. Úgy vélte, hogy egy abszolutisztikus államnak feltétlenül haszna van az alattvalói iránt tanúsított türelemből.

A bécsi kancelláriával tudatott, majd a magyar helytartótanács által parafált királyi rendeletnek az volt a lényege, hogy ahol azt legalább száz nemkatolikus család kérelmezi, ott engedélyezni kell templom és iskola építését, valamint lelkész és tanító alkalmazását. Eleinte még sok megszorítás kísérte ezeket az engedményeket, így pl. templomépítési engedélyt a hatóságok csak azzal a feltétellel adtak, hogy az „oratoriumok” csak torony és harang nélkül, s csak udvari bejárattal épülhetnek. Kulturális szempontból viszont nagy vívmánya volt a rendeletnek, hogy felekezeti hovatartozástól függetlenül, rátermettség és erkölcsi magatartás alapján kerülhettek ezentúl közéleti pozíciókba az addig visszaszorított protestáns és orthodox alattvalók. A királyi kegyet az *1791-es országgyűlésen hozott 26. tc.* emelte törvényerőre.

A vallási türelem eszméjét hordozó felvilágosodásnak – mint láttuk – már a jozefinista kor előtt voltak hazánkban előhírnökei. A

történeti és földrajzi tudományok mellett különösen a magyar sajtó- és irodalomtörténet tud olyan egyéniségeket felmutatni, akik evangélikus lelkészekként már akkor is sokat tettek a közművelődésért, amikor még elnyomott vagy hátrányos helyzetben voltak. Ha számbavesszük azokat, akik a Rákóczi szabadságharc bukása, tehát 1711. után összegyűjtötték, lexikálisan rendszerezték és értékelték az addigi magyarországi irodalmat, akkor ezek között feltűnően sok protestánst találunk. Az útkeresők közül is első volt *Czwittinger Dávid* (+1743.), aki külföldi teológiai tanulmányai során találkozott azzal a váddal, hogy „a magyarok természetüknél fogva mindig többre becsültek egy telivér paripát vagy egy fényes szablyát, mint egy ritka könyvet”. Czwittinger meg akarta menteni a magyar irodalmi élet becsületét. Három évi szorgalmas gyűjtőmunka eredményeként, 1711-ben, Lipszében kiadta *Specimen* (Tükör) című latin nyelvű magyar írói lexikonát. Munkájával „a fenséges Isten szent nevének dicsőségét, a magyar nemzet jó hírét, s a magyar történelem alaposabb kidolgozását” akarta elősegíteni. Ez az első magyar írói és tudós-lexikon lett arra hivatva, hogy Európa tudós világának a figyelmét felhívja hazánk irodalmára. A fontos kezdeményezést sok művelt, tudós lelkészünk folytatta a XVIII. század folyamán. Komoly érték *Rotarides Mihály* wittenbergi magyar teológus anyaggyűjtése, 1745-ből, *Bod Péter* református lelkész írói lexikona és egyháztörténete (1767) és *Wallaszky Pál* evangélikus lelkésznek „a magyar irodalomtörténetírás atyjának” nagy munkája (1785).

Érdekes kezdeményezése volt ennek a kornak egy *Evangélikus Egyháztörténeti Társaság* megalakításának a terve, a Podmaniczky-család aszódi birtokán. A 27 tagú tudós testület lelkészek, polgárok és nemesek közreműködésével – múltunk forrásait akarta felkutatni és kiadni. A külső körülmények nem kedveztek a tervnek.

Maradandóbbat alkotott ennél a tervnél *Rát Mátyás*, győri lelkész (+1810), az első magyar nyelvű hírlap, a *Magyar Hirmondó* 1780-ban történt megalapításával. A göttingeni egyetemen tanult fiatal lelkész a lap első számában kifejtette, hogy a magyar sajtó késői jelentkezésének okát a nemesek maradi életmódjában látja: elszigetelten éltek századokon át, mint „féreg a dióban”, s nem érdekelték őket a világ eseményei. Az első magyar hírlap 120 helyiségben 320 előfizetővel rendelkezett, hetente kétszer jelent meg, akkor indultak a postajáratok is. Beszámolt a világ eseményeiről, bő híradásokat

közölt például az amerikai függetlenségi háborúról vagy Belgium akkori szabadságharcáról. Rát Mátyás lapjának forrásaiul elsősorban külföldi hírlapok tudósításait használta fel, a hazai hírek összegyűjtésére pedig levelezőket szerzett be. Ezek az önkéntes munkatársak többnyire az ország különböző részein lakó írók, lelkészek és tanárok voltak.

Milyen háttérből érthető, mivel magyarázható a kis magyar evangélikusság igyekezete, hogy – számarányán felül – részt kérjen a kultúra terjesztésében? A korabeli evangélikus iskolázás magas színvonalában és ösztönző hatásában kapjuk meg erre a feleletet. Különösen a német egyetemek hatottak erősen a felvilágosodás, majd a reformkor fiataljaira.

Jó példa erre az erlangeni egyetemen végzett, pozsonyi származású lelkésznek, *Tessedik Sámuelnek* (+1820) a sok nemzedékre kiható működése. Amikor 1769-ben Szarvason első pap lett, minden gáncsoskodás ellenére felhasználta mindazt az ismeretet és ösztönzést, amit hallei és erlangeni tanulmányai idején magába szívott. „Szorgalmatossági iskolája” a népoktatás, a termelő munkára való nevelés és a tanítóképzés terén egyaránt úttörő kezdeményezés volt. A szarvasi földesúrtól kapott, 6 hold szikes földön létesített iskolájában a parasztember számára nélkülözhetetlen ismereteket oktatta, feleségével együtt. Így nemcsak írást, olvasást, fogalmazást, számolást, földrajzot, és történelmet oktatott, hanem természetrajzi, egészségügyi és mezőgazdasági tárgyakat is. A természetismeret keretében a fizikai jelenségek magyarázatát adta, az egészségtan során a betegségekről, azok okairól és a betegápolásról szólt, megtanította a föld- és rétművelést, az állattenyésztést, kertgazdaságot, méhészetet, selyemhernyótenyésztést és szőlészetet. Ezen kívül állategészségtant, könyvvitelt, de természetesen hit- és erkölcsant is oktatott. E kimagasló, ritka egyéniségű lelkipásztornak ma is köztéri szobor őrzi emlékét Szarvas városában, s nevét az ország számos mezőgazdasági és kulturális intézménye viseli.

Am nem csupán külföldi példák szolgáltak serkentéssel. Eperjes, Lőcse, Pozsony, Sopron evangélikus iskolái mind a tudomány fellelővái voltak. Vegyünk most példát a több, mint négy évszázados soproni líceum történetéből.

A felvilágosodás és a vele párhuzamosan jelentkező nemzeti öntudatosodás Sopronban hozta létre a magyar iskolakultúra történetének

egyik jellegzetes hajtását, a *Magyar Társaság* néven 1790-ben megalakult, első magyar önképzőkört. Ennek az ifjúsági szervezetnek a létrejötte és munkája az akkor még soproni licista *Kis János* (+1846), – későbbi dunántúli püspöknek, írónak és költőnek – nevéhez fűződik. Rendes tagjai irodalmi dolgozatokat írtak és bíráltak, a rendkívüli tagok pedig könyvekből és hírlapokból olvastak fel, s közös színelőadásokat rendeztek.

A liceumi Magyar Társaság kezdeményező szerepével jelentősen hatott a magyar művelődésre, több nemzedéket kötelezett el tudományos igényű munkára, s ugyanakkor, mint diákkormányzati mozgalom gyorsírókört, tornaegyletet, zenekart és egyéb diákszervezetet létesített. Ebben a pezsgő kulturális légkörben diákoskodott a XVIII-XIX. század fordulóján a soproni evangélikus líceumban Berzsényi Dániel (+1836), a klasszikus magyar verselés kiemelkedő mestere. Ez volt a színhelye a Magyar Tudományos Akadémia későbbi első titkára, *Döbrentei Gábor* (+1851) első költői próbálkozásának. *Székács József* (+1876), a későbbi bányakerületi püspök, több tudományos társaság tagja, buzgó könyvtárosként vett részt az egyesület munkájában. Ez a mozgalom erőteljesen küzdött a magyar tanítási nyelv bevezetéséért. Valóban, 1828-ban a történelem, a földrajz, a retorika és a magyar irodalom anyanyelvű előadásait, majd 1843-ban a magyar tanítási nyelvet is sikerült bevezetni az iskolában.

IRODALOM:

- Kókay György: Czwittinger Dávid. Könyvtáros 1960.
Ruhmann Jenő: Rotarides Mihály soproni kapcsolatai
Soproni Szemle 1944.
Kókay György (szerk.): Magyar Hírmondó (Válogatás) Bp., 1981.
Wellmann Imre: Tessedik Sámuel. Bp., 1954.
Penyigey Dénes: Tessedik Sámuel Bp., 1980.
Tessedik Sámuel Önéletrása. Facsimile. 1980.
Kis János szuperintendens. emlékezései életéből. 1890. 2. kiadás
Merényi Oszkár: Berzsényi Dániel. Bp., 1966.
Jancsó Elemér: Döbrentei Gábor élete és munkássága. Bp., 1943.

Harc a korszelemmel

A kulturális élet területéről fordítsuk most tekintetünket e korszak protestantizmusának teológiai gondolkodására és belső egyházi életére.

Két pólus jellemezte a magyarországi teológiai gondolkodást a XIX. század első felében. A konfesszionizmus mereven ragaszkodott a hitvallások tanításához. A leginkább *Descartes* filozófiáján tájékozódó racionalizmus a tudományosság és a korszerűség színeiben tetszelegve általában közelebb állt a széles egyházi és világi körökhöz. Az élő evangéliumot azonban egyik irányzat sem tudta erőteljesen megszólaltatni.

Azok a levéltári források, amelyek megőrizték a korszaknak – viszonylag kis számban fennmaradt – magyar protestáns igehirdetéseit, fényt derítenek közelebről is a racionalista beállítottságú lelkészek homiletikai módszereire. Hadd említsünk néhány példát. Ha túlzás volt is az a vád, hogy ezek a prédikátorok karácsonykor a helyes istállózásról, húsvétkor a koránkelés hasznáról, mennybemenetel ünnepén pedig a hegymászás és kirándulás szépségeiről szónokoltak, annyi bizonyos, hogy sokan áldozatul estek a világias korszellemnek. Így például a háborgó tenger lecsendesítésének textusa alapján az igehirdető „az időnek különféle változásairól” szólt. A százados szolgájának meggyógyítása alapigéje után a téma olykor „a gazdák cselédjeik iránt való kötelessége”, Jézus búcsúbeszédénél „a boldogságról és a boldogtalanságról való józan gondolkodás”, a gazdag és Lázár történeténél „a jó hírünkről és nevünkről való gondolkodás”, a négyezer ember megvendéglésénél „a szántó-vető ember takarékosága”, a szombatnap gyógyításnál „az oktan állatok iránt való kötelesség” volt.

Jellemző példa erre a híres szarvasi evangélikus tanárnak és írónak, *Vajda Péternek*(+1846) „A protestantizmusról” 1830. körül elmondott „erkölcsi beszéde”. A reformátorok – mondta –, „nem végeztek teljes munkát, mert nem Isten szent írásából: az észből és a szívből merítettek, hanem csak a Bibliából. A protestantizmus a szabad gondolkodás által kell, hogy elérje igazi célját: az új világvallást, amelynek főnöke a világ nagy alkotója, népe az emberiség, misztériuma pedig az ész és a szív”.

A hivatalos egyházi vezetés mindegyik egyházkerületben igyekezett őrködni a tanítás tisztasága felett. Akik túllépték a tiszta egyházi tan határát, azok ellen vizsgálatot indítottak. A XIX. század belső egyházi élete azonban túlságosan sokszínű volt ahhoz, hogy ezt egyöntetűen meg lehetett volna ítélni.

Az orthodoxia és a liberalizmus feszülő ellentéte jól tükröződik abban a levélben, amelyet 1818-ban – nem sokkal halála előtt – írt az akkori egyetemes egyházi és iskolai felügyelő, *ócsai Balogh Péter Lovich* Adám püspöknek. Panaszolja, hogy a lelkészek, ha elvégezték hivatalos funkcióikat, paphoz nem illő, rövid, különféle színű öltönyben járnak. Amilyen tarka az öltözetük, olyan tarka az életük is. Egyre terjed az erkölcstelenség, a szabadosság, a vallástalanság. Azt jósolja, hogy ha ez így megy tovább, „a protestantizmus két embernyom múltán létezni nem fog”. Jónak látná, ha a lelkészek és püspökök szigorúbban őrködnének a vallásosság és az erkölcs felett. Említi, mennyire nem tetszett neki, hogy az utolsó bányakerületi közgyűlésen egyesek, még a papok is, mennyire lekicsinyelve, csaknem fitymálva nyilatkoztak a közhasználatban levő aszketikus-, imádságos- és énekeskönyvekről, s azok orthodox szelleméről. Levelét Balogh így fejezte be: „Nem tagadom, hogy lehet énekes és imakönyveinkben egy és más olyan, mi a mostani kor gondolkodásmódjával nem egyez, de mi nem szégyeljük Krisztust, a mi Megváltónkat, Üdvözítőnket. Én részemről lelkem üdvösségét az ő haláia révén, mellyel bűneimért és a világ bűneiért eleget tett, biztosan remélem és várom, ebbe vetem hitemet, e hitben élek és e hitben kívánok meghalni is.”

Ez a hang, ez a hívő keresztyén gondolkodás kivételes volt a XIX. század elejének magyar protestánsai között. Az ilyen fajta igehirdetés hiányzott leginkább a Kárpát-medencében a felvilágosodás óta. Híven tükrözi ezt *Mária Dorottya* nádorné (+1855) württembergi pietista szemléletű véleménye Pest evangélikus prédikátorairól. 1819-ben kötött házassága óta a nádorné rendszeres látogatója volt az akkor nemrég – 1811. pünkösdjén – felavatott, Pollack Mihály által épített, szép, klasszicista templomnak, amely akkor a főváros első és egyetlen lutheránus gyülekezeti központja volt. Véleménye szerint az egyik lelkészük (Kalchbrenner) racionalista, az esperes (Lang), ha filantróp is, de liberális, a szlovák Kollár pedig túl orthodox volt. Többször elmondta szűkebb körben, hogy a budai királyi vár Pestre

és a sík vidékre néző ablakai mögül éveken át lelki ébredésért imádkozott. Azt kérte Istentől, hogy élő hitű, krisztocentrikus igehirdetésű pásztorokkal ajándékozza meg az Úr a magyarországi protestantizmust.

A nádorné mindent meg is tett ennek érdekében. Nemcsak a férjét, a katolikus nádort vezette rá naponkénti közös bibliolvasással „az igaz keresztyénségre”, nemcsak személyes bizonyásgtétellel győzött meg sokakat környezetében a „szeretet által munkálkodó hit” diakóniai erejéről és a Krisztusnak átadott élet örömről, hanem szellemi befolyásával és gyakori anyagi segítségével lehetővé tette bibliáknak, valamint áhitatos- és imakönyveknek a megjelenítését is. Így került sor arra, hogy az először 1590-ben megjelent, Károli-fordítású magyar Biblia újszövetségi kiadását 1832-ben első ízben a Brit és Külföldi Bibliatársulat fedezze. 1834-ben kiadta Pozsonyban Johann Evangelista Gossner magyarra fordított, 150 oldalas áhitatoskönyvét (Anklopfen des Heilands – a Megváltó zörgetése) ugyanakkor egy 1855-ben, Württembergben kiadott imakönyvnek és Johann Arndt „Vier Bücher vom wahren Christentum” c. könyvének több hazai lelkipásztor részére való megküldésével sokakat indított egy új, krisztocentrikus kegyesség gyakorlására.

Három olyan lelkipásztorra talált a nádorné ezekben az években, akiket „a kereszt prédikátorainak” tartott, és ezért alkalmasnak ítélte arra, hogy gyóntatója és udvari lelkésze lehessen. Ilyen volt a Pozsonyhoz közeli Misérd (Most) öreg lelkésze *Christóffy István*, vele szomszédos Somorja (Šamorín) papja, *Bauhofer György* valamint Felsőlövő (Oberschützen) híres igehirdetője, *Wimmer Gottlieb Ágoston*. A nádorné választása végül Bauhoferre esett, akit 1844-ben bízott meg a budai egyház megszervezésével, majd első temploma felépíttetésével. Ő lett az egyházegyetem első levéltárosa, a budai egyház első esperese, az első pest-budai német evangélikus hetilap (Der evangelische Christ) szerkesztője, és az első átfogó, német nyelvű magyarországi evangélikus egyháztörténeti kézikönyv írója. Ezt az önkény éveiben névtelenül, a genfi Merle d'Aubigné professzor előszavával Berlinben németül és Bostonban angolul adta ki (Geschichte der evangelischen Kirche in Ungarn, 1854.).

Bauhofer forrásértékű naplójának és még publikálatlan levelezésének a tanúsága szerint ő volt a nádorné munkatársa abban, hogy *Lang Mihály*, pesti esperes és *Székács József*, „az ország papja”,

valamint példájuk nyomán az ország lelkészi karából sokan lettek az egyházi racionalizmust felváltó új korszak első követeivé, az evangéliumi lelkület és az ökumenikus nyitottság képviselőivé.

A XIX. század közepének e hírnökei egyúttal a diakóniai és a missziói munka megindítói is voltak. A szeretet által munkálkodó hit (Gal 5,6) példája, amit Mária Dorottya hitsorsosai iránti segítőkészséggel és leleményességével szinte naponta felmutatott, sokakban felélesztette az ellanyhult diakóniai felelősséget. Nem egyszerűen jótékonyaságról vagy szegénygondozásról volt szó. Nagy összeggel támogatta Pest-Buda anyagi gondokkal küzdő evangélikus iskoláit, sőt 1822-ben a bécsi gyülekezetet is. Az 1838-as nagy pesti árvíz idején ruhákkal, élelmiszerekkel és gyógyszerrel látta el a károsultakat. Maradandó emléke az első magyarországi Kiseddóvó életrehívása: ezt az „Angyalkertnek” nevezett intézményt az ő sugallatára létesítette a „felvilágosult katolikus” Brunswick Teréz 1828-ban, majd egy Ipariskolát is alapított. A nádorné ösztönzésére létesült 1859-ben, *Evangéliumi Árvapártoló Egylet* címen első diakóniai intézményünk, amely utóbb Protestáns Országos Árvaház néven, száz férőhellyel egészen 1948-ig áldásosan működött.

Nagy jelentőségű volt az a missziói munka, amely ezekben az években indult el a fővárosban, és terebélyesedett nagy fává az ország határain túl is. Számos korabeli könyv, beszámoló és napló a bizonyossága, milyen jelentős bel- és külmissziói munka indult meg Pest-Budán a reformkor idején. A Szenföldről egészségi okokból Skóciába visszakészülő dr. Black aberdeeni teológiai tanár és társa, Keith St-cyrusi lelkész a palesztinai zsidók között kezdett munkájukat – a magyar fővárosban kórházba kényszerülve – utóbb nálunk folytatták a Skót Református Szabadegyház kötelékében. Az 1841-ben Pesten megindult misszióhoz utóbb két neves misszionárius: *John Duncan* ószövetségi tudós és a fiatal *Robert Smith* is csatlakozott. Alig néhány év leforgása alatt a város lelki ébredés központja lett. Ennek egyik gyümölcse volt például a híres *Bloch (Ballagi) család*, s a külmissziói munkában távoli világgrészekeken is jelentős szolgálatot teljesítő *Saphir Adolf*, *Edersheim Alfréd* és *Tomory Sándor* megtérése. Az általuk is gyakran látogatott, budai bibliakörök egyben a magyar egyházközi együttműködésnek a kohói lettek: az evangélikus *Bauhofer* és *Székács*, a református *Török Pál* és baptista felesége, *Rakhel Allnuth*

rendszeres összejövetelei az egykori Sándor-palota nádorné által rendelkezésükre bocsátott termeiben előkészítették a talajt a magyar protestáns felekezetek szorosabb, ökumenikus kapcsolatának a kiépítésére.

IRODALOM:

- Payr Sándor: Mária Dorottya. Bp., 1906.
Uő.: Mária Dorottya nádorasszony. Prot.Szle. 1908.
Kovács Sándor: Az utolsó nádorné. Bp., 1939.
Fabiny Tibor: Maria Dorothea und der ungarische Protestantismus.
In: Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich,
1980/4.
Uő.: Bauhofer György élete és szolgálata. Lp. 1957.
Sztehlo Kornél: A budai ág. hitv. ev. egyház története. Bp., 1930.
Magyar Győző: Wimmer Gottlieb Ágost. Bp., 1910.
Benkő István: Székács József élete. Marosvásárhely, 1901.
Elek László: Székács József. Gyula, 1994.

Szabadságharcban és a Bach-korszakban

A XIX. század első felében sok újat eredményező „reformkorban”, majd az 1848-as szabadságharcban a magyarság szembeállt az akkor már három százados Habsburg elnyomással. A küzdelemből az evangélikusság is nagy lelkesedéssel vette ki részét.

A forradalom nem kevesebb vívmányt, mint a vallásszabadságot és a felekezeti egyenjogúságot is meghozta egyházunknak. Az országgyűlés 1848. márciusi ülésén *Kossuth Lajos*, mint Pest vármegye követe és az ellenzék vezére – maga is buzgó evangélikus – javaslatot tett a felekezeti egyenlőség kimondására.

Miután Kossuth javaslatát mind az alsó-, mind a főrendiház megtárgyalta, az 1848:25. törvénycikk kimondta a „tökéletes egyenlőség és viszonyosság” elvét, az ún. bevett (katolikus, református, evangélikus, unitárius és görög-keleti) vallásfelekezetekre valamint azt is, hogy ezek egyházi és iskolai szükségleteit államköltségből kell fedezni.

A nemzeti reformok győzelmét rövidesen véres szabadságharc váltotta fel. A császári seregek betörésének a hírére a hadsereg élére választott Kossuth lángoló beszédeivel lelkes sereget toborzott országszerte. Szóval és tettel, tollal és karddal sokan álltak csatasorba a szabadság védelmében evangélikus egyházunk tagjai közül is, közöttük legnagyobb lírikus költőnk: *Petőfi Sándor*.

A négy egyházkerületet alkotó evangélikusság mindegyik püspöke a szabadságharc ügye mellé állt. A dunántúli főpásztor, *Haubner Máté*, 1848. adventjén körlevelet bocsátott ki, amelyben többek között ezeket írta: „...Nagy Mesterünk köteletségünké tette, hogy akár hitfeleink között, mint Anyaszentegyházunk hívő lelkészei, akár honfitársaink között, mint Honunk jó polgárai, az igazság szent ügyét az incselkedő ellenség maszлага ellen éber őrködésünk által oltalmazni segítsük... Íme, 12 millió ember fölött folyik a fegyveres vita, ha tovább barmoknak tekintessenek-e, vagy szabadjon emberekké lenniök?”

Haubner püspököt a Habsburg rendszer 6 évi várfogságra ítélte. Kufstein börtönéből egyháza közbenjárására két év után szabadult, de csak több, mint egy évtized után kerülhetett vissza a püspöki székre.

Hasonló sorsra jutott *Szeberényi János* bányakerületi püspök, a jénai egyetem tiszteletbeli teológiai doktora, aki székhelyén, Selmecebányán Kossuth felhívására szózatot írt „valamennyi szláv hívéhez”, s naplójában lelkes megjegyzésekkel kísérte a szabadságharc eseményeit. Mindezért halálra, majd kegyelemből 20 évi várfogságra ítélték. Az ítélet végrehajtására csak magas, 70 éves kora miatt nem került sor.

A tiszai egyházkerület főpásztora, *Pákh Mihály*, 1849. tavaszán lelkes szavak kíséretében hirdette ki Lőcsén Kossuth kormányzó Függetlenségi Nyilatkozatát, a Habsburg-ház trónfosztását. A szabadságharc bukása után a császári haditörvényszék halálra, majd kegyelemből négy évi várfogságra ítélte. A csehországi Josefstadt börtönéből 1854. tavaszán szabadult ki, és néhány év múlva püspöki tisztétől megfosztva elhunyt.

A dunáninneni kerület élén *Stromszky Sámuel*, pozsonyi püspök állt. Bár nem állították a bíróság elé, a Helytartótanács őt is megfosztotta főpásztori tisztétől, amit csak 1860-ban, röviddel halála előtt vehetett újra át. Egyik fia hősi halált halt, a másik teológus korában lépett be a honvédek közé.

A szabadságharc több mártírt követelt mind lelkészi karunkból, mind pedig világi vezetőink köréből. *Rázga Pál*, pozsonyi lelkész, aki az országgyűlések során többször találkozott Kossuth-tal, a márciusi események hatása alatt Nemzeti Egyesületet alapított Pozsonyban, s mint ennek elnöke, többször mondott hazafias beszédet népe és a forradalom sikere érdekében. Mint jobbágy származású ember, bízott abban, hogy a katonai uralom és az elnyomás helyébe emberhez méltó polgárjogok jutnak érvényre a győzelem után. Mint tábori lelkész, megosztotta a tábori élet veszedelmeit, majd egy pozsonyi vendéglő erkélyéről gyújtó hatású beszédet intézett a lakossághoz. Haynau császári táborszernagy 1849. nyarán bitófán végeztette ki az ötgyermekes családapát. Több más világi tisztségviselőnk is erre a tragikus sorsra jutott a forradalmat követő önkény éveiben (*Dessewffy Arisztid, Leiningen Károly, Jeszenák János*).

Alig néhány hónappal e gyászos emlékéü kivégzések után, 1850. februárjában rendelet jelent meg Bécsben, amely gyökerében támadta meg az egyházak zsinat-presbiteri rendszerét, és ezzel szabadságát is. Megszüntette az egyetemes és egyházkerületi felügyelői tisztelet, megtiltotta a lelkészek szabad választását, s a

törvényesen választott püspökök helyébe „bizalomra méltó egyéniségeket”, ún. szuperintendenciális adminisztrátorokat rendelt. Kötelezővé tette császári kormánybiztos jelenlétét is minden egyházi tanácskozáson. Az egyházi autonómia felfüggesztése többeket ellenállásra serkentett. *Bauhofer György* budai lelkész kéziratos naplójából tudjuk, hogy mint Mária Dorottya nádorné udvari papja, Vilma nevű leányának *Czékus Istvánnal* – a későbbi tiszakelerei püspökkel – való esküvője napját használta fel arra, hogy nagyszámú egyházi vendégseregéből többekkel aláírasson egy bátor hangú beadványt. A buzgóságáról és közvetlenségéről ismert nádornéhoz címzett irat – amelyet végül 71 személy írt alá – a bécsi és linzi békekötésekig visszamenve ismertette egyházunk jogait, és arra kérte a nádornét, hogy terjessze elő Bécsben az egyház kérését az ediktum visszavonása iránt.

A kéziratból több érdekes részletet tudunk meg. Így azt, hogy *Mária Dorottya* az ügy érdekében mindjárt beszélt a fiatal uralkodóval, *I. Ferenc József császárral*. Történeti példákkal figyelmeztette, milyen sorsra jut az olyan uralkodóház, amely alattvalóinak egyházi és lelki életét üldözi. Emlékeztette a Bourbonok és a Valois-k sorsára Franciaországban, és a Stuartok sorsára Angliában. A császár által elkért folyamodványt azonban a nádorné – az aláírók védelmében – nem adta át, hanem néhány nap múlva egy aláírások nélküli másolatot juttatott el gróf Thun Leo kultuszminiszternek. Ennek a bátor közbenjárásnak volt köszönhető, hogy a már nyomdában levő, 101 pontos törvénytervezetet – amely új alkotmányt kényszerített volna a protestáns egyházakra – még megjelenése előtt visszavonták.

A bécsi udvar elleni akciókhoz valóban bátorság kellett. *Fabó András* lelkészt például egyik lelkésztársának feljelentése alapján – mivel ő is aláírásgyűjtők közé tartozott – a pozsonyi hadbíróóság elé idézték. Csak betegeskedése mentette meg a börtöntől. Mások a sajtó lehetőségeit használták fel a Monarchia határain túl is, az ellenállás erősítésére. Így Lipcsében röplapot nyomattak ezzel a címmel: „A protestáns egyház Magyarországon az ostromállapot idején”, s nagy példányszámban terjesztették mindenütt.

Iskoláink is bátran küzdöttek az 1850-ben kötelezővé tett német tanítási nyelv bevezetése ellen. A soproni líceum, az eperjesi kollégium, a miskolci algimnázium és sok más evangélikus egyházi

iskola szabotálta a rendelkezéseket. Sokszor helyettük is – mivel törvényes jogaiktól meg voltak fosztva – bátor lelkészek tettek lépéseket, főként röpiratok terjesztésével.

A legnagyobb megmozdulás az abszolutista önkény ellen az 1850. szeptemberében tartott *pesti egyházi gyűlés* volt. Az elnöklő *Prónay Gábor* báró határozatilag kimondatta, hogy a felfüggesztett autonómia miatt és a császári biztos jelenléte folytán nem lehet szó törvényes közgyűlésről, csak barátságos tanácskozásról. *Székács József* pesti lelkész is kifejezésre juttatta, mekkora veszélyt jelent az egyház számára a császári önkény, és mekkora felelősség nyugszik a kortársak vállán az egyház szabadságának megóvásáért. Utalt evangélikus őseink áldozataira és helytállására. Szenvedélyes szavakkal illette azokat, akik kollaborálnak a Habsburg-jezsuita önkénnyel, és annak kegyeiért az egyházi érdekek elárulására is készek. Amikor a császári biztos figyelmeztette Székácsot, hogy „tartsa távol magát a politika területétől”, ő azt felelte, hogy pontosan tudja, hol végződik az egyház területe és hol kezdődik a politikáé, ezért nincs szüksége a császári biztos kioktatására. Majd hozzátette, hogy nem ijed meg az udvar fenyegetéseitől, mert inkább elmegy krumplit kapálni, s abból él meg családjával együtt, mintsem hogy júdási lelkiismerettel álljon egyházával szemben. A felszólalást dermedt csend fogadta, amit Bauhofer szakított meg: felolvasta Jézusnak a juhok pásztoráról szóló szavait, János 10, 1-5. igéje alapján.

E részletesebben ismertetett epizód jól jelzi, milyen feszültségek között folyt egyházunk élete a szabadságharc bukása után. Az *Alexander Bach* osztrák belügyminiszter nevéhez fűződő, szomorú emlékü „Bach-korszak” első támadási hulláma 1854-ig tartott. Ez idő alatt különösen a pesti egyház közgyűlése által kijelölt küldöttség járt sorozatosan Bécsben az autonómia visszaállítása érdekében. 1850. decemberében a császár is fogadta őket, és megígérte, hogy a minisztertanács elé viszi ügyüket. Kihallgatást kértek Schwarzenberg miniszterelnöktől, majd *Thun kultuszminisztertől* is. Bár hűvös fogadtatásban volt részük, a küldöttség lelkészi és világi tagjai bátran kifejtették véleményüket, hogy a magyar protestánsok egyházi jogait nem királyi kegyből kapják, hanem azokat a békeszerződések és országos törvények biztosítják. Az igazság- és pénzügyminiszterek felkeresése után a delegációt Bach belügy-

miniszter is fogadta. Itt Bauhofer lelkész fejtette ki az evangélikusság álláspontját, és bibliai igehelyekre (Mt 22, 21. és 1Pt 2,9-re) hivatkozva kérte az egyház helyzetének méltányos elbírálását.

Bátor volt Bauhofer és Székács kiállása Budán *Geringer báró*, az egyházi ügyekkel foglalkozó császári biztos előtt is. Amikor az szemükre vetette, hogy csak ők, evangélikusok elégedetlenek a helyzetükkel, míg a reformátusok távolról sem mutatnak ekkora nyugtalanságot, a küldöttek rámutattak arra, hogy most nem kevesebbről, mint az egyház életlehetőségéről van szó. Ezt veszélyezteti a *Haynau-féle ediktum*, mert kiveszi a kulcsok hivatalát az egyház kezéből, és az állam kezébe teszi le. Aggodalmukat fejezték ki, hogy ahol az állam által kiszemelt, s neki felelős bizalmi embereket állítanak az egyház élére, s ezek az adminisztrátorok szentelik majd fel a lelkészeket, ott lehetetlenül az egyház igazi szolgálata. Bauhofer idézte Cyprianus egyházatya mondását: „Religio enim coactionem non patitur: ubi coactio incipit, ibi religio cessat”. (A vallás nem tűr alkut: ahol alku kezdődik, véget ér a vallás.) *Geringer* udvarias mosollyal azt válaszolta, hogy az állam nem kívánja a lelkészeket a szuperintendenciális adminisztrátorok által felavattatni, de az volna a helyes, ha az egyház bizalommal lenne az ő irányukban, és ő maga hatalmazná fel őket a lelkésszentelésre.

A Bach-kormány közegei hasonlóan ellenséges indulattal figyelték a lelkészek igehirdetéseit. 1851. őszén *Székácsot* azért is meghurcolták, mert *Döbrentei Gábor* írónak, a Magyar Tudományos Akadémia első titkárának a temetési prédikációjában meg merte említeni, hogy e nagy hazafi abban a temetőben kíván megpihenni, amelyben a haza szabadságáért elesett hősök nyugszanak. Figyelmeztették, hogy ha a jövőben is hasonló szellemben mer prédikálni, katonai törvényszék elé állítják. Hasonló fenyegetések érték *Török Pál* pesti református lelkészt, amiért a politikus *Wesselényi Miklós* báró temetésekor megemlékezett annak hazafias érdemeiről.

Az abszolutizmus önkényuralmában 1854. tavaszán váratlanul enyhülés állt be. Megszűnt a többéves ostromállapot. *Albrecht* főherceg lett az új hadi és polgári főkormányzó, a császár pedig házasságra lépett a magyarokkal rokonszenvező *Erzsébet wittelsbachi* királyi hercegnővel. Az ennek öröme meghirdetett közkegyelem után *Thun Leo* is hatályon kívül helyezte a *Haynau-féle ediktumot*, de az egyház autonómiáját még nem adta vissza.

Az ötvenes években az egyházak több ízben is folyamodtak zsinat és egyetemes közgyűlés engedélyezéséért a bécsi udvarhoz. A kormány új alkotmány kidolgozásával volt elfoglalva. Amikor ezt hozzászólásra megküldték az egyházaknak, azok azt visszautasították, mert csak zsinat illetékes egyházi törvényalkotásra.

Az abszolutizmus második támadása 1859-ben indult meg. Ennek az évnak az őszen császári pátens jelent meg, végrehajtást szabályozó miniszteri utasítással. Az egyházi törvényalkotó és szervezeti ügyekbe való beavatkozás császári parancsra akart alkotmányt kényszeríteni a magyar protestáns egyházakra, éspedig a legfőbb királyi felügyeleti jogra való hivatkozással.

Először a Tiszai Egyházkerület közgyűlése tiltakozott a Pátens ellen. A hangadó vezetőket: *Zsedényi Eduard* felügyelőt és *Máday Károly* lelkészt perbe fogták és börtönbüntetésre ítélték. A többi egyházkerület nem volt egységes a helyzet megítélésében. A Pozsony-környéki és más, szlovák gyülekezetek készek voltak elfogadni, mások éles harcot indítottak ellene. Jól tükrözi a helyzetet a pesti esperesség közgyűlése, amelyen *Bauhofer* is már helytelenítette a további ellenállást, nem akarván egyházát „kitenni a császári szuronyoknak”. *Székács* – korábbi küzdőtársa – erre azt felelte, hogy ha az egyházra evangéliumszerű meggyőződése miatt szuronyok várnak, akkor a gyülekezet méltán elvárja lelkészétől, hogy azokat mellével fedezze, miként a gyülekezet is egy emberként áll majd lelkésze mellett és mögött. Béresek és nem pásztorok lennénk – mondta *Székács* -, ha ilyen döntő percekben magára hagynánk a nyáját.

Az összképet az is bonyolítja, hogy *Bauhofer* budai gyülekezetének közgyűlése élesen a pátens ellen foglalt állást, és bizottságot küldött ki az esperesi gyűlésre, hogy az is hasonló szellemben döntsön. *Bauhofert* néhány lelkésztársával az a remény vezette, hogy ha nem feszítik tovább a húrt, akkor a bécsi kormány könnyebben engedélyezi majd a zsinatot. Azt hitte, hogy így – egy 1860-ban írt Nyílt Levélnek a szavai szerint – „véggép el fognak széledni a többi fellegek is, amelyek magyarhoni egyházunk egén mutatkoznak”.

Akik mindvégig az ellenállás hívei maradtak, sokan támadták *Bauhofer* magatartását, ugyanígy, a pátens alapján szervezkedő szlovák püspököt, *Kuzmány Károlyt* is. Amikor Révész Imre debreceni református lelkész is rosszállásának adott kifejezést a

megalkuvás miatt, Bauhofer ismét megmagyarázta állásfoglalásának indítékát: féltette egyházát a pusztulástól. Kifejtette, hogy hívei csak abban különböznek az „ellenzéki párttól”, hogy más úton és más eszközökkel remélik a „sanyargató önkény” elkerülését.

A magyarországi evangélikusság akkori 559 gyülekezetéből végül 333 utasította el és 223 fogadta el a pátenst. 1860. májusában azonban váratlan fordulat történt, amit a széleskörű egyházi ellenállás mellett több protestáns politikus németországi és angliai tárgyalása, különösen pedig báró Radvánszky Antal egyetemes felügyelő személyes közbenjárása segített elő. Az új magyarországi fő kormányzó, az evangélikus *Benedek Lajos tábornagy* javaslatára a bécsi kormány visszavonta a pátenst. Az egyház ismét az 1791-es törvények alapján rendezhette be életét. Ismét összehívhatták az egyetemes közgyűlést. A bányai egyházkerület Székács Józsefet, a tiszai pedig Máday Károlyt püspökké választotta, s a másik két kerület is visszakaphatta elűzött főpásztorát.

A vita, az éles egyházpolitikai harc nyugvóponttra jutott.

IRODALOM:

- Zsilinszky Mihály: dr. Székács József evangélikus püspök Bp., 1909.
- Kiss Áron: Török Pál élete. Bp., 1904.
- Révész Kálmán: Révész Imre (id.) munkái a Pátens korából (1859-1860). Bp., 1900.
- Révész Imre (ifj.): Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából. Bp., 1957.
- Haubner Máté pásztorlevele 1848. dec. 3-ról (Az emlékére kiadott füzetben) Sopron, 1881.
- Hörk József: Az ev. Tisza-kerület püspökei (Máday perével). Kassa, 1888.
- Ballagi Géza: Zsedényi Ede életéhez. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1879.

Nemzetiségi és egyházjogi harcok

Az abszolutizmus rendszerének fokozatos összeomlása után a magyar nemzet vezetői 1867-ben kiegyeztek az uralkodóházzal. Megszületett az Osztrák-Magyar Monarchia. Jellemzője a „dualizmus” volt: a közös uralkodó, a diplomáciai és védelmi érdekközösség megkívánta, hogy az önálló magyar és osztrák kormányban közös maradjon a külügy-, hadügy- és pénzügyminiszteri tárca. E kompromisszum kerek öt évtizeden át (1867-1918) nyomta rá bélyegét népünk és egyházunk életére.

A korszak egyik legégetőbb problémája a nemzetiségi kérdés volt. Vitáinak, feszültségeinek, olykor véres drámáinak a hullámverései már a század negyvenes éveitől elérték az egyház gyülekezeteit is. Mivel a Kárpátok övezte területen az evangélikusság magyar, német, szlovák, szlovén és több más népfajú gyülekezetekből állt, heterogén volta miatt eleve fokozott mértékben érezte és élte át a nacionalizmus viharait.

Már a század negyvenes éveitől *Ján Kollár* pesti szlovák evangélikus lelkész (+1852) pánszláv víziója és a Felvidék szlovák-ságának nemzeti ébredése nemcsak a három nemzetiségű Pesti (ma Deák téri) Egyház életét hozta forrongásba. Ez utóbbiban – Kollár nagy eposzának, a Slávy Dcerá-nak megjelenése után – egymásnak adták a kilincset orosz, ukrán, cseh, szlovák, szlovén, horvát és szerb írók, tudósok, egyetemi tanárok és fiatal kutatók.

A szabadságharc és annak bukása után nemhogy nem csillapodtak, hanem még egyre fokozódtak az ellentétek.

Nemzetiségi területeink főleg a dunáninneni egyházkerületben voltak, a mai Szlovákia területén. Itt különösen is sok lelképásztor és tanító panaszkodott, hogy „minden jogtalanságot megengednek az egyházban, ha az a hazafiság palástjával van letakarva”. Ezzel szemben a nemzeti öntudat így nyilatkozott meg az észak-keleti, sárosi magyar egyházi vezetők között: „Egyházmegyénk nem fogja megtűrni, hogy hamis próféták az anyanyelv szeretetének ürügye alatt akadályokat gördítsenek a hazafias szellem és hazánk állami nyelve terjedésének, és ezzel édes Hazánk megerősödésének, fejlődésének útjába.”

Nagy kísértést jelentett ebben a korban az egyház társadalmi és nemzeti pozíciója. Végzetesnek tűnő jelenségre figyelhet fel a dualizmus korának krónikása: az ipari- és agrárproletariátus a haladással ellentétes irányban kezd mozogni. A korábbi mellőzöttséggel ellentétben ugyanis lelkészeink elértek egy bizonyos társadalmi elismerést. Miközben a falvakban és városokban beépültek a vezető társadalmi rétegekbe, az egyházi közvélemény nem kívánt tőlük többet a templomi szolgáltnál és a lelkészi hivatali munkánál, ugyanakkor a liberális teológiai gondolkodás légkörében sokakban kialakult a krisztusi küldetés – a bel- és külmiszió – tüze és az élő evangélium meghirdetése helyett a szónoklat művészetévé vált sok prédikáció.

A XIX. század második felében különösen sok *egyházjogi probléma* merült fel a magyarországi egyházak életében. A legtöbb súrlódást a házasságügy rendezetlensége okozta a katolikus és protestáns egyház között. Más volt a kétféle álláspontja a házasság megítélése és a házassági elválás tekintetében, mivel a katolicizmus a házasság szentségi jellegét és felbonthatatlanságát hangsúlyozta – csakúgy, mint ma is -, és más volt a két egyháznak a gyermekek vallásának a biztosítása érdekében folytatott politikája.

Egy évvel a Kiegyezés után, *Eötvös József* kultuszminisztersége idején törvény szögezte le ismét a keresztyén felekezetek viszonyosságának az elvét, s ezzel megkísérelte nyugvópontra juttatni az egyre élesebbé váló felekezeti vitákat.

Mégsem sikerült megszüntetni a monarchia társadalmának tipikus egyházi vetületű betegségét, a felekezeti harcot, amely a vegyes házasságból származó gyermekek vallásának a biztosításáért folyt. A törvény úgy rendelkezett, hogy a vegyes házasságból született gyermekek nemük szerint követik a szülők vallását (*sexus sexum sequitur*), s az ezzel ellentétes megegyezések, a reverzálisok érvénytelenek. Ez azonban ellentétben állt a katolikus kánonokkal, s a klérus mindent meg is tett, hogy a nem-katolikus felek – az ekkori szóhasználat szerint a „másvallásúak” – reverzálisok írjanak alá az ő javukra.

A katolikus papság ugyanakkor – e törvény ellenére – meg is keresztelte a vegyesházasságból származó gyermekeket. Ez az ún. „elkeresztelés” volt minden további egyházjogi harcnak a forrása. Az egyre sűrűbb panaszokat csakhamar bírói útra terelték. Ez sem adott azonban megoldást, mert jogilag sem jelentett a keresztség valamely

felekezetbe, hanem általában a keresztyénségbe való felvételt. Mivel azonban egészen 1895-ig csak egyházi vezetőségű anyakönyvek voltak nálunk, az azokba történt bejegyzések, illetve kivonatok alapján minősültek a gyermekek katolikusnak, vagy protestánsnak. E vizszasságok megszüntetése érdekében Trefort Ágoston kultuszminiszter 1894-ben rendeletet bocsátott ki, amely megtiltotta az elkeresztelést. Mivel azonban a renDELETEH nem fűzött szankciót, a jelenség továbbra sem szűnt meg.

A kilencvenes évek küszöbén egy újabb elkeresztelési rendelet kötelezővé tette a keresztség tényéről értesíteni az illetékes egyházi anyakönyvvezetőt, s ennek elmulasztását kihágásnak minősítette. Most azonban kánonjogi nehézségekre hivatkozva tette túl magát a katolikus klérus a rendeleten, és tovább végezte a számára még a bírságok ellenére is előnyös elkereszteléseket.

A kormány a katolikus egyház szövetségére számítva nem akarta kielezni a vele való viszonyt, ezért óvatosan kezelte a kérdést, és csak hosszas közjogi viták után mondatta ki az országgyűlésekkel a régóta esedékes újításokat: a polgári házasságról és a polgári anyakönyvezésről szóló törvényeket. Főúri kabinetek után az első polgári származású miniszterelnök, Wekerle Sándor volt az, aki az új egyházpolitikai és egyházjogi javaslatokat széles körben, mind az alsó-, mind a főrendiházban vitára bocsátotta. Ennek hatására *XIII, Leó pápa* 1893. őszén kibocsátotta a „Constanti Hungarorum” kezdetű enciklikáját, amely ellenállásra és szervezkedésre buzdította a katolikus híveket, és kifejtette, hogy „a közállapotok jelenlegi állása mellett nagyon féltő, hogy még sokkal súlyosabb bajok fogják érni a vallást”. Kimondta az enciklika, hogy a híveknek gondoskodniuk kell katolikus képviselők választásáról, a gyermekek vallásos neveléséről, a papnevelés fokozásáról és katolikus vallásos társulatok létesítéséről.

A pápai körlevélnek azonban nem volt meg a remélt hatása. A közvélemény egyre inkább sürgette a kérdés törvényhozás útján való megoldását, ami 1894 tavaszán be is következett. Megszülettek az egyházak addigi jogrendjét alapjaiban érintő törvények: a polgári házasság bevezetése (1894. évi 30. tc.), a polgári anyakönyvezés elrendelése (1894. évi 33. tc.), az izraelita vallás „bevetté” nyilvánítása (1895. évi 42. tc.) és az államsegélyről szóló törvény (1898. évi 14. tc.). Az új besorolás szerint „bevett” vallásnak

számított a latin, görög és örmény szertartású katolikus, a szerb és a román orthodox, a református, evangélikus és unitárius egyház, valamint az izraelita felekezet. Az „elismert” vallások közé sorolta a törvény a baptista egyházat és az iszlámot – ezek utóbb, 1905-ben, illetve 1916-ban lettek „bevettek”. A másodlagos besorolás azt jelentette, hogy a csupán elismert felekezetek – noha önkormányzatuk lehetett – nem voltak a többiekkel egyenrangúak, és nem kaphattak sem államsegélyt, sem közigazgatási támogatást. Az „el nem ismert” vallásfelekezetek közé sorolták a Wekerle-féle törvények a methodista, ádventista, nazarénus és más „szektákat”. Ezeknek 1945 előtt nem volt gyülekezeti joguk, és tagjaik állandó rendőri felügyelet alatt álltak.

IRODALOM:

Fabiny Tibor: Ján Kollár – magyar szemmel – Lp. 1993/7-8

Zsilinszky Mihály(szerk): A magyarhoni protestáns egyház története. Bp. 1907.

Mikler Károly: Magyar evangélikus egyházjog. Bp. 1906.

Fónyad Pál: Az 1894/95. évi egyházpolitikai törvények és az evangélikus egyház. Protestáns Szemle 1996/1.

Kivándorlás – szektásodás

Ellentmondásokkal terhes korszak volt az I. világháborút megelőző fél évszázad magyar történelme, s benne a több nemzetiségű evangélikusság sorsa.

1867. nyarán I. Ferenc József osztrák császárt nagy pompával magyar királlyá koronázták. Ez volt a Kiegyezés befejező aktusa. A koronázáson a protestáns egyházak képviselői is részt vettek. Ebből az alkalomból általános amnesztiát hirdettek, amely lehetővé tette az emigráns szabadságharcosok hazatérését. A század utolsó évtizedének „boldog békevilágát“ mintegy megkoronázni volt hivatott a magyar honfoglalás ezredik évfordulóját ünneplő Millenium, amely fényével és pompájával feledtetni kívánt minden feszültséget, szegénységet és nyomort.

A fény és árnyék, a gazdagság és szegénység kontrasztja sajnálatos jellemzője volt ennek a korszaknak. A nagy iramban iparosodó városok csak részben tudták felszívni a föld- és munkanélkülivé vált parasztságot. Azok a nincstelen tömegek, amelyek az elmaradt falvakban éltek, csak ritka esetben jutottak állandó munkához, többnyire idénymunkával kellett megkeresniük szűkös kenyerüket.

Ekkor és ezért indult meg a nemzetünket és egyházunkat egyaránt mélyen érintő, tömeges mozgalom: a *kivándorlás*. A legújabb magyar történeti irodalom e jelenségnek három szakaszát különbözteti meg. Az elsőt a XIX. század közepétől az 1880-as évekig számítja. Az elkeseredés első hulláma bizonyára összefüggött a szabadságharc leverését követő elnyomás testi-lelki terheivel. Bach osztrák belügyminiszter a katonai kormányzótól 1853-ban arról kért jelentést, hogy Magyarországról valóban ezrével vándorolnak-e ki az emberek. A megyék ugyan cáfolták, de az újságok mégis arról számoltak be, hogy „a kivándorlások folyvást tartanak, sőt szaporodnak, csoportonként tódulnak az éhhaláltól menekülni, törekvő szegények útleveléért. Szinte ostromolják a megyeházát, ahol azok kiosztogattatnak, s melyek száma újév óta a 4 ezret már túlhaladja”.

A kivándorlás különösen Szepes, Sáros, Zemplén és Gömör megyékre, tehát az ország északkeleti részeire terjedt ki. Csupán Sáros megyéből – Eperjes környékéről – ötezer ember fogott vándorbotot

1878-1880 között. – Az emigráció második periódusa az 1880-as évektől a századfordulóig számítható. Ezekben az évtizedekben területileg tovább szélesedett: áterjedt a Dunántúlra és Erdélyre is. „Alig van egy-két megye, amely a kivándorlás csábjainak ellenállni képes volna” – írták az akkori újságok. – A harmadik fejlődésbeli fázis a századfordulótól 1914-ig tartott. Ez már a tömeges kivándorlás időszaka volt. Most már nemcsak az ország peremvidékét mozgatta meg, hanem az alföldi megyék lakosságát is magával ragadta, tehát kiterjedt az egész Kárpát-medencére. Ekkor – az 1906-1907-es években – érte el a tetőpontját: e két év alatt 312 000 ember hagyta el Magyarországot.

Sokszor egész falvak néptelenedtek el vagy ritkultak meg. Voltak községek, amelyekben minden második háznak az ablakát deszkával szögezték be, mert lakói Amerikába vándoroltak. Egy országgyűlési képviselő 1907-ben arról interpellált, hogy Sopron megyében rövid időn belül egész községek fognak kiürülni, olyan mérvű a kivándorlás. Példaként Beő, Csepreg és Nemesládony községeket említette. A magyarországi kivándorlók számát az első világháborúig több, mint 2 millió főben rögzítik az egykorú statisztikák. Mivel pedig éppen az északkeleti, szlovák többségű megyékben volt túlsúlyban az evangélikusság, tömeges emigrációjuk érzékeny veszteséget jelentett az egész magyarországi lutheranizmus számára.

Lépjünk most közelebb az „ezeréves Magyarország” egyházi életének jellemző vonásaihoz. Noha a gyülekezetek főpásztorai hivatásuk magaslatán álltak, mégsem tudták megakadályozni a rohamos lelki hanyatlást. A Dunántúli egyházkerületben *Karsay Sándor* püspök áll az élen (1868-tól 1895-ig), majd *Gyurátz Ferenc* 1918-ig, „Dunáninnen” *Geduly Lajos* (1890-ig), majd *Baltik Frigyes* 1919-ig. A Tiszai kerületben a vaskezű *Czékus Istvánt* 1890-ben *Zelenka Pál* püspök követte, 1910-ben bekövetkezett haláláig. Az akkoriban Békés, Pest, majd azóta mindig fővárosi székhelyű Bányai egyházkerületben váltották egymást e korban legsűrűbben az egyházfők: *Szeberényi Gusztávot* 1890-ben *Sárkány Sámuel*, őt 1905-ben *Bachát Dániel*, majd egy évre rá emezt *Scholtz Gusztáv* követte, 1918-ig. A rohamosan kapitalizálódó társadalom feudális örökségeként azonban a világi vezetők élén, mint egytemes és egyházkerületi felügyelők e korban – az egyetlen *Zsilinszky Mihály* történetíró, államtitkár kivételével – a magyar fő- és köznemesség

evangélikus reprezentánsai álltak. A lelkeszi kar tagjai is – mint láttuk – egyre inkább összenőttek a középosztállyal. Elősegítette ezt a folyamatot az egész európai teológiai gondolkodásba akkortájt uralkodó liberalizmus is.

Az egyház elvilágiasodásának e nyilvánvaló folyamata és a dualisztikus rendszerbe való szerves beépülés egyre kevésbé tette lehetővé, hogy a magyar evangélikusság továbbra is megfeleljen az elnyomás évszázadai alatt vitt mélyen biblikus, s ugyanakkor haladó nemzeti hivatásának. A közéleti jogokat sokszor még az élő Igénél is fontosabbnak tartó egyházi élet soraiban így vált elkerülhetetlenné részben a *vallástalanság*, részben a *rohamos szektásodás* fellépése. A millenneumi ünnepeket követő évek lelkeszi jelentéseiben egyre gyakoribb a panasz: sokan mellőzik az egyházi áldást, sokan lépnek a felekezeten kívüliek táborába. Csak egyetlen példa a „boldog békeidők” 1897-es évéből: „A keresztelest mellőzték 2319 esetből 142 ízben, 457 pár közül 90 nem vett igénybe egyházi áldást, 1422 esetből 103 halottnál nem volt egyházi temetés.”

Ha közelebbről vizsgáljuk a kérdést, különösen a nagy paraszti tömegeket tömörítő délkelet-magyarországi területen találkozunk radikális jelenségekkel. Itt a tanyai településeken az 1880-as évek elejéről egymás után alakulnak bibliás csoportok, és az egyház hivatalos rendezvényeitől független bibliakörök. Egy kéziratost baptista kronológia szerint istentiszteleteiken „a templomba járó buzgóbb, jámborabb, istenszerető emberek, asszonyok vettek részt, kivált az esti órákban. Itt isteni megbizatással, Szentlélek sugallatával bírók egyének magyarították az általuk felvett bibliai részeket, vagy elemezték a templomi prédikáció anyagát”.

Sok más helyen bibliás parasztközösségek gyűltek össze pap nélküli áhitatos összejövetelekre. Ezekben hol Milton Elveszett Paradicsomának, hol Bunyan Zarándok Útjának, máskor Pápai Páriz Imre Keskeny Útjának vagy E. G. White Jézushoz vezető útjának fordítását olvasták folyamatosan, az együttlétek központjában pedig mindig a biblia állt.

A Szentírás egyéni magyarázata és a puritán vagy pietista iratok olvasása csak ritkán eredményezte azt, hogy e parasztekklézisok saját történelmi egyházaik keretében maradjanak. A lelkeszek gyakori ellenállása következtében hitébresztő tevékenységük kiszorult a közegyház szervezetéből, és megindult a baptista,

ádventista, pünkösdista, nazarénus, vagy jehovista szektásodás folyamata.

A századforduló korának ezekre az egyházi veszteségeire több éles szemű kortárs felfigyelt. Így *Baltik Frigyes* püspök 1897-ben felismerte: az egyház „rossz napjait” az okozza, hogy rossz bibliaolvasók a papok és a hívő néppel szemben elégtelen a bibliamagyarázatuk. *Kapi Béla* körmendi lelkész, a későbbi püspök úgy látta 1908-ban – *Elvész az én népem* című írásában –, hogy a lelkészek nem zárhatják el magukat a társadalmi kérdések elől, mert munkálkodásuk éppen e kornak a megjavításában áll, s a hanyatló egyházi korszellemet és a tespedő lelkeket csak úgy tudják felrázni, ha újra az őskeresztyénség közösségi erejéből merítenek. *Szeberényi Lajos Zsigmond* békéscsabai lelkész – későbbi esperes – több könyvet is szentelt a feszült egyháztársadalmi kérdések elemzésének. Az alföldi munkásmozgalommal és a kivándorlással foglalkozó írásaiban ezeket olvashatjuk: „A protestáns egyházak hanyatlása hazánkban az üldözések megszűntével, az alkotmányos korszakban kezdődik. A protestáns egyházak megbénulásának fő oka az, hogy az egyházban a kyriarchia érvényesülése mellett domináló szerepet visz időnként és helyenként a politika, és a tisztán vallási és erkölcsi célok, ideálok helyére idegen bálványok kultuszát és erőszakolását helyezik. A politika néhány évtizeden át tartó egyházi szerepe többet értett a két protestáns egyháznak, mint a több századon át dúló vallásüldözés”. *Szeberényi* részletesen elemezte a paraszt proletariátus helyzetét: észrevette, hogy az mindinkább elszakad az egyháztól, különösen az alföldi nagy paraszt városokban. Könyvében többször hivatkozik a számára sok tapasztalatot jelentő Dániára, ahol megszüntették azt, ami Magyarországon még országos probléma: a koldulást. „A kis Dániában – írja – nincsenek koldusok, mert a szegényeket és a munkaképteleneket biztos hajlékhoz és ellátáshoz juttatják... Dánia és Franciaország nagy felvirulását mutatják a kis paraszti birtoknak; mi is így haladhatnánk, ha eltávolítanánk fejlődésének akadályait.”

Voltak tehát századunk elején messzire látó egyházi férfiak, akik bátran feltárták az egyházi és társadalmi bajok gyökereit. Hadd idézzük ismét *Szeberényit*: „Az öntudatos, művelt és önérzetes parasztságtól nincs mit félnie a jövő társadalmának, az be fog illeszkedni a társadalmi fejlődés helyes keretébe: ellenben az

anyagilag és szellemileg elnyomott parasztság kitörése zúzni és pusztítani fog...”

IRODALOM:

Puskás Júlia: Kivándorlás Magyarországról – In: Glatz Ferenc (szerk): Magyarok a Kárpátmedencében, 1989.

Szeberényi Lajos Zsigmond: A parasztság helyzete Magyarországon, Bp. 1907.

Uő: A parasztkérdés külföldön és hazánkban. Békéscsaba, 1908.

Uő: A reformáció társadalmi és kulturális hatása. Debrecen, 1918.

Egyház a proletárdiktatúrában

Az I. világháború négy éve olyan súlyos terheket rótt Magyarország politikai, társadalmi és gazdasági életére, hogy amikor az befejeződött, a belső problémák robbanásig feszültek. Ugyanígy feszült pattanásig az egyház életkérdése is.

1919. elején több egykorú, egyházi lap ismertette a szovjet kormány vallásügyi rendelkezéseit. Ezek szerint az egyházat szétválasztják az államtól, egyes felekezetek közjogi fölényét megszüntetik a többivel szemben, vallásszabadságot biztosítanak valamennyi felekezetnek, szétválasztják az egyházat és az iskolát, nem teszik kötelezővé a vallásoktatást, állami feladattá teszik az anyakönyvvezetést, megszüntetik a papi kiváltságokat, államosítják az egyházi vagyont.

Magyarországon is biztosra volt vehető, hogy négy évi vérzivatar után a forradalom vihara közelít. Egyik egyházi lapunk arról írt, hogy hazatérő katonáinknak, amíg nem késő, „Isten nevében, ajándékként” földet kellene adnunk. „Adjon a kisgazda – írja a dunántúli lap – negyed, fél vagy egész holdat, a közép- és nagybirtokosok pedig 500 holdat. Adjanak a községek, nemes és úrbéri közbirtokosságok, egyháznagyok és egyházközségek!”

A hazatérő katonák és a volt hadifoglyok között valóban sokan voltak, akik az új, forradalmi eszmék híveivé lettek. Egyes egyházi vezetőket a keresztyénység sorsa, másokat a bosszúállástól való félelem sarkallt arra, hogy elébe menjen az eseményeknek. Egyre többen látták meg, hogy a világháborúval nemcsak egy talmi csillogású békekorszak zárult le, hanem összeroppant és darabokra hullt a külső és belső feszültségekkel és sok ellentmondással terhes Osztrák-Magyar Monarchia is.

Az *1919-es proletárdiktatúra* hajnalán valóban válságos helyzetben élt a magyar társadalom több rétege. Az ipari munkásság – amelynek jó része még a kisiparban dolgozott – nyomorúságos életviszonyok között tengődött. A munkások zöme pinceodukban, jobb esetben olyan lakásokban lakott, amelyekben egy szobára hat vagy még több személy jutott. A lakbér pedig a kereset 25-30%-át is felemésztette.

A parasztság tömegeit a nagybirtok-rendszer ölelése fojtogatta. A 100 katasztrális holdon felüli birtokok – jöllehet az összes

gazdaságnak csupán 1%-át alkották – az ország termőterületének 40%-át ölelték fel, míg a gazdaságok 89%-át kitevő, 20 holdon aluli parasztbirtokok a termőterületnek alig 30%-ával rendelkeztek. Az egyre gyakoribb arató- és napszámos-sztrájkok révén a „Viharsarok” délkeleti végeitől a dunántúli nagybirtokokig a készülődő forradalomnak széles bázisa volt biztosítva.

A magyar értelmiség egy részére a hivatalnoki középosztály gondolkodása nyomta rá a bélyegét. Ez nem volt alkalmas a forradalmi problémák megértésére. A konzervatív nemzeti ideológiához kevesebb kötelékkel fűződött a polgárságnak az a rétege, amely előtt már korábban nyitva álltak az ügyvédi, orvosi és egyéb szabad pályák. A magyar értelmiség „legnépibb” részét a pedagógustársadalom alkotta: a néptanító, aki a papoktól és más egyházi, vagy világi méltóságoktól olykor sok megaláztatást volt kénytelen elszenvedni. A proletárdiktatúra eszméit – részben az oroszországi hadifoglyok közvetítésével – az értelmiségnek leginkább ez a rétege képviselte a hatalmat átvevő munkásság és a parasztság mellett. Ezt bizonyítja többek között a nagyszámú egyházi tanító elleni eljárás az 1919-es forradalom leverése után.

De vessünk előbb egy pillantást az egyházak helyzetére a proletárdiktatúra idején. A Monarchia bukása után kikiáltott Magyar Tanácsköztársaság 1919. tavaszán fektette le az egyházakhoz való viszonyának alapelveit. Ezt gyors intézkedések követték. Először megszüntették a vallásoktatást a fővárosi iskolákban (március 27.), utána pedig valamennyi nem állami nevelési és oktatási intézményt köztulajdonba vettek (március 29.). A közoktatásügyi népbiztos rendeletileg gondoskodott a vallásgyakorlat szabadságáról (április 17.), majd arról, hogy a rendeletéről a híveket a templomokban is tájékoztassák. Ezután került sor az egyházak és az általuk kezelt alapítványi vagyonok köztulajdonba vételére (április 30.). Nem kerültek azonban köztulajdonba a templomok, kápolnák, imaházak, szobrok, haranglábak és az épületek felszerelése. 1919. nyarán azután rendelet mondta ki, hogy a hitközségek önkéntes adományokkal gondoskodjanak lelkészeik eltartásáról és az egyházi szükségletek fedezéséről.

Evangélikus egyházunk élén e történelmi napokban báró *Solyomssy Lajos* egyetemes felügyelő, erdélyi nagybirtokos, Kéler Zoltán, Szentiványi Árpád, Berzsényi Jenő és Zsigmondy Jenő

egyházkerületi felügyelők, valamint Baltik Frigyes, Geduly Henrik, Kapi Béla és Raffay Sándor püspökök álltak.

A Tanácsköztársaság 133 napos uralmának bukása utáni évekből sok, részben még feltáratlan emléket őrzünk. Ezek között külön is érdeklődésre tarthat számot a *Geduly püspök* ellen, 1920 nyarán indított fegyelmi vizsgálat. Két vádpont volt ellene. Az egyik szerint 1919 márciusában levelet intézett a nyíregyházi munkástanácshoz, amelyben a lelkészi kar nevében „melegen üdvözölte a tanácsköztársasági rendszert”. A másik vád még súlyosabbnak tűnt egyesek szemében. Eszerint a lelkészi kar támogatásának biztosítása érdekében írt levelében a püspök ezeket a sorokat írta le: „Az evangélikus lelkészi kar volt olyan kiuzsorázott szellemi proletárja a katolikus főpapi és mágnási nyomás alatt állott szerencsétlen országnak, mint bárki más”. Az egyetemes törvényszék a püspököt feddésre és a perköltségek megtérítésére ítélte, amiért „meggondolatlan lépésével rossz példát nyújtott paptársainak”.

Publikációra vár még egy másik, e korszakra nézve fontos adatokat tartalmazó levéltári iratcsomó is. A magyar belügyminiszter 1919 őszén megfigyelő szervezet kiépítésére adott utasítást: az állambiztonsági megbízottaknak jelenteniük kellett, hogy milyen magatartást tanúsítottak a pedagógusok a proletárdiktatúra idején. Veszprém megyében *tíz evangélikus tanító ellen* indítottak egyházi vizsgálatot. Az eljárás formája az volt, hogy az egyházmegyei elnökség az illetékes gyülekezeti „iskolaszéket” – az egyházi iskolák felügyeletével megbízott testületet – nyilatkozattételre hívta fel, s a gyanúsított személyektől is külön igazoló iratokat kért be. Többüket azzal vádolták, hogy a május elsejei munkásgyűlésen beszédet mondtak, a munkástanácsok tagjai lettek, továbbképző tanfolyamokon vettek részt, pohárköszöntőket mondtak a forradalom győzelmére, lelkesedtek Marx vagy Engels tanaiért – és ehhez hasonlók. Ám az ügyüket 1920. nyarán összefoglaló esperesi jelentésben azt olvassuk, hogy „akik a proletárdiktatúra alatt megbízatást vállaltak, azoknál figyelembe vette az elnökség, hogy kényszer hatása alatt álltak. Kisebb mértékben való exponálás egy-két esete elnökségi rosszallásban volt részesítendő...”

Az 1918/19. évi forradalmak átmenetileg megfosztották az egyházat a politikai pozícióktól. A forradalom leverését követő korszak ideológiai alapja, sokat hangoztatott jelszava viszont ez volt:

Regnum Christianum. Az 1918-ban püspökké választott *Raffay Sándor* budapesti lelkész, volt pozsonyi teológiai tanár – az új korszak egyik legmarkánsabb egyházi vezéralakja – így fogalmazta meg 1920-ban ezt az eszményt: „A *Regnum Christianum* azt a kötelezést rejti magában, hogy ennek az országnak valamennyi intézményében, közrendjében, egész életében, szellemi élete valamennyi megnyilvánulásában, tudományos és gazdasági, művészeti és alkotmányos törekvéseiben mindenütt a jézusi életfelfogás legyen az irányító elv, az átható gondolat, az uralkodó eszme”.

IRODALOM:

Siklós András: az 1918-1919. évi magyarországi forradalmak. Bp. 1964.

Kádár Imre: Egyház az idők viharában. Bp. 1957.

Ottlyk Ernő: Az 1918-19-es forradalmak és az evangélikus egyház. – Theol. Szemle 1959/1.

Uő: Egyházunk és az 1918-19-es forradalmak. – Lelkipásztor 1964/5-6.

Trianon után

1920. június 4-én, Versailles-ben a magyar béke delegáció aláírta a trianoni békeszerződést, amely megállapította a háborúban vesztes Magyarország új földrajzi határait és a jóvátételi feltételeket. A felvidéki, erdélyi, délvidéki és nyugatmagyarországi területek elvesztésével egyharmadára csökkent az ország területe. A magyar egyházak közül a legérzékenyebb veszteség az evangélikusságot érte. Ennek illusztrálására hadd említsük a reformáció kezdetétől négy évszázadon keresztül virágzó oktatásügyének a sorsát. Felsőfokú oktatási intézményei közül csupán egy, a soproni Teológiai Akadémia maradt meg új határainkon belül; Csehszlovákiához került Eperjes és Pozsony Teológiai Akadémiája; romániai intézménnyé vált az erdélyi Nagyszeben lelkészképző főiskolája. A huszonöt evangélikus középiskola közül a határokon kívül maradt tizenhét. Hat tanítóképzőből négy az utódállamokban maradt.

Innen is érthető, hogy az irredentizmusnak a csaknem az egész országot átható gondolata a magyar evangélikusság körében igen erőteljesen jelentkezett. A hazafias jelszavak, sokszor egyházi sérelmekkel keveredve, itt jobb talajra találtak, mint más felekezetekben. Segítette ennek kibontakozását az egyházban lappangó nemzetiségi probléma is.

A trianoni békét *gyászkeretes evangélikus újságok* adták hírül. Püspöki körlevél hirdette meg a jelszót: „A krisztusi erkölcs fegyvereivel indulunk mi az új honfoglalásra!” Püspöki vízió látta „a magyar szentkorona fényét ismét átragyogni egyik határtól a másik határig: a Kárpátoktól az Adriáig”. Az irredenta jelszavak mindig visszatértek az egyházi lapok hasábjain: „Csonka Magyarország nem ország – egész Magyarország mennyország!” Ebbe a gondolatsorba tartozott a „Magyar Hiszekegy” is: „Hiszek egy Istenben, Hiszek egy hazában, hiszek egy isteni örök igazságban, hiszek Magyarország feltámadásában!”

Sokan egyenesen a magyar teológiai gondolkodás részének tekintették az irredenta eszméket, és mint „igaz tant” védelmezték többekkel szemben. Abból a megfontolásból tették ezt, hogy a magyar irredentizmus nemcsak a politikai életnek lehet a motorja, hanem az új viszonyok között az egyházi élet megerősödését is szolgálhatja.

Voltak azonban olyan egyházi körök, amelyek az *irredentizmus ellen* szót emeltek, és inkább baráti viszony ápolását javasolták a szomszéd népekkel. A józan javaslatoknak azonban kevés visszhangjuk lett. Mégis ide kívánczok egy profétai hangú dokumentum egy 1920-as evangélikus újságból: „Gyűlöltünk eleget mi is! Ontottunk vért eleget! Vágtuk, martuk egymást a kellenél is jóval többször. Nem próbálnánk meg egyszer már szeretni is?!”

A Horthy-korszak egyházainak életében közös jellemző vonás volt a *kommunista-ellenesség*. Ennek gyökere visszament az 1919-es Tanácsköztársaság idején tapasztalt, egyházellenes intézkedésekre, és része volt egy általános szovjet-ellenességnek. Részben ez motiválta azokat az egységtörekvéseket is, amelyek a „keresztyén kurzus” politikai jelszával párhuzamosan a „krisztianizált társadalom” eszméjéből fakadtak.

A magyar lutheranizmus akkori vezetői közül legtöbben úgy látták, hogy egy „keresztyén Magyarországért” felekezeti összefogással, valláserkölcsei neveléssel és antikommunista pogrammal kell dolgozni. Ennek a szolgálatába állítottak ezért több egyházi szervezetet. Ilyen volt az *Evangélikus Szövetség* vagy a közös, katolikus-protestáns összefogással létrejött Egyesült *Keresztyén Nemzeti Liga*. Az egyházi lapokban egymást érték a keresztyén célkitűzéseket propagáló cikkek. Általános jelszó lett, hogy a keresztyén erkölcs és a nemzeti öntudat kettős oszlopán kell felépíteni az országot.

Sokan felemelték azonban szavukat a csupán politikailag motivált „keresztyén kurzus” céljai és módszerei ellen. *Sztehlo Kornél* budapesti ügyvéd, egyházi ügyész 1922-ben azt hangsúlyozta, hogy keresztyén kurzusnak csak az a kurzus volna nevezhető, amely a keresztyénség lényegével, Krisztus tanításával megegyezik. *Szeberényi Lajos Zsigmond* esperes pedig arra intett, hogy amely egyház rendőrkülönítményül kínálkozik fel, az megszűnik keresztyén egyház lenni, és megcsúfolja isteni hivatását.

A Horthy-korszakban gyakran fellépő antiszemizmus is próbakő volt az egyházak számára. Elterjedt nézet volt a Tanácsköztársaságot a zsidó szellem érvényrejuttatásaként értékelni. Még egyházi lapokban is olvasható volt olyan felhívás, hogy a zsidóság ellen a keresztyén világnézet alapján egységfrontot kell teremteni. Statisztikák jelentek meg, amelyek az elzsidósodás veszedelmét akarták dokumentálni. Az antiszemita megnyilvánulások kezdetben

csak szórványosak voltak, de a Horthy-korszak végére, a fasizmus nyílt diktatúrájának idejére nagyon megerősödtek.

Sok józan tiltakozás hangzott el ugyanakkor egyházi fórumon is az olykor tapasztalt embertelenségek ellen. Voltak, akik bátran színt vallottak, és kijelentették, hogy az antiszemitizmust el kell ítélni, és tiltakozni kell az ellen, hogy az antiszemita kurzust keresztyénnek nevezzék.

Egyházunk névtelenjei közül sokan elhatárolták magukat a fasizmus embertelenségeitől, sőt aktívan résztvettek az üldözöttek mentésében.

Különösen nagy szolgálatot tett ezen a téren *Sztechlo Gábor* evangélikus lelkész (+1974), aki a német megszállás (1944) és Budapest ostroma (1944-45. fordulója) idején a Nemzetközi Vöröskereszt támogatásával és a református „Jó Pásztor” egyesülettel együttműködve ezrek életét mentette meg a biztos haláltól. Sztechlo „365 nap” című, kéziratos munkája betekintést enged a zsidókat és gyermekeket mentő akciójának részleteibe. A Pax gyermekotthon és a Gaudiopolis nevű intézmény története éppen napjainkban áll széles érdeklődés homlokterében. Sztechlo Gábor önfeláldozó antifasiszta munkásságát Jeruzsálemben emlékfá ültetésével örökítette meg a hálás utókor.

Ugyancsak sokat tett a főváros üldözötteinek megmentéséért dr. *Keken András* Deák téri igazgató lelkész. Parókiája épületében és annak pincéjében – sőt olykor még a szószerk alján is – rejtegetett zsidó származású, hozzá forduló öregeket, betegeket és gyermekeket. Az utóbb sokat szenvedett, a kommunisták által is meghurcolt lelkipásztornak ezt az önfeláldozó szeretetszolgálatát csak jóval halála után (1974) kezdte értékelni az egyházi vezetőség és a közvélemény.

Végül a zsidókérdéssel kapcsolatban kell megemlítenünk, hogy 1944-ben, a deportálások megindulásának a hírére, báró *Radvánszky Albert* egyetemes felügyelő és *Kapi Béla* püspök a református egyház képviselőivel együtt egy közösen megfogalmazott Memorandummal felkereste Sztójay Döme miniszterelnököt. Néhány napra rá, 1944. június 25-én, közös protestáns pásztorlevelet szerkesztettek és írtak alá. Mivel ennek a felolvasását a kormány megtiltotta, álljon itt az utókorak, intő figyelmeztetésül, annak néhány részlete:

„A szent gyülekezetnek tudomására hozzuk, hogy a két evangéliumi egyház többször élőszóval és írásban tett előterjesztés után ez

év június 21-én egy ünnepélyes tiltakozó és kérő emlékiratot adott át a magyar királyi miniszterelnök úrnak. Ebben az emlékiratban rámutatott azokra az eléggé nem sajnálható eseményekre, amelyek a magyarországi zsidóság elkülönítését és elszállítását kísérik, akár keresztyének, akár nem... A zsidókérdés megoldásának ez a módja Isten örök erkölcsi törvényébe ütközik... Isten ígéjéről bizonyosságot téve kárhoztatunk minden olyan elbánást, amely az emberi méltóságot, az igazságosságot és az irgalmasságot megsérti, és az ártatlanul kiontott vér rettenetes ítéletét idézi népünk fejére... Ugyanakkor kérve kértük a magyar kormányt, vessen véget a kegyetlenkedéseknek... Fájdalommal kell megállapítanunk, hogy könyörgésünk eredményét nem látjuk... A gyülekezeteket bűnbánatra, és az egész magyar népet Isten hatalmas keze alatt való megalázkodásra és Hozzá való könyörgésre hívjuk fel, és kérjük Istent, hogy irgalma és megtartó kegyelme forduljon magyar nemzetünk felé.”

E közbenjáró és tiltakozó szavak ellenére a magyar evangélikusság vezetői végülis a zsidóellenes törvényeket megszavazták a Felsőházban. A széthúzás és az államtól való anyagi függőség megakadályozta az egységes fellépést az embertelenséggel szemben.

E politikai és társadalmi buktatók mellett azonban nagyra kell értékelnünk a szórványsorban élő magyar evangélikusság *belmissziói munkáját*, amelyet részben országos keretben, az egyetemes egyház égisze alatt, részben egyesületi keretekben tudott folytatni. Különösen az ifjúsági munka felkarolása terén volt sok jó szolgálata az egyháznak a két világháború közötti években. Mintegy 50-60 evangélikus egyetemistának lelki-szellemi és fizikai hajlékot nyújtott a Budapesten működő *Luther-Otthon*. Mozgalmi úton gyűjtötte össze az egyetemi ifjúságot a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség (*MEKDESZ*), amelynek 1929-ben evangélikus ága is alakult. Rendszeres előadásai és bibliakörei mellett különösen népszerűek voltak nyári konferenciái a dunaparti *Tahiban*, de az ország számos más vidékén is. Munkájukat sokszor a helyi *Nőegyletekkel* koordinálták. A földműves és iparos ifjúságot különösen a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (*KIE*) tudta jól egybegyűjteni, és szolgálatba állítani.

Az *intézményes diakónia* és misszió területén is sokat tett e korszak egyháza. Az ország több városában – így Budapesten,

Győrben, Békéscsabán – diakonissza anyaházat és több árvaházat, nyomorékkotthont, internátust, fogházmissziót, missziói intézetet, nyomdát, könyv- és papírkereskedést létesített. Budapesti központtal a *Féberől elnevezett diakonisszák* végeztek országosan kimagasló munkát betegek, szegények és más rászorulóknak gondozásával.

A szórványsorban élő evangélikusság lelki gondozásának intenzívebbé tételét szolgálta sok kicsiny, ún. missziói egyházközség megszervezése és számos új templom felépítése. *Sándy Gyula* építész-professzor a két világháború között több, mint 50 evangélikus templomot tervezett gyülekezeteink számára.

Magas szintű, főként kulturális és társadalmi vonatkozású aktív munkát fejtett ki az *Országos Luther Szövetség* több más egyesülettel együtt. A soproni Teológiai Fakultáson kívül a lelkésztovábbképzésben a Magyar Evangélikus Lelkészek Egyesülete (MELE) és több szakfolyóirat (Lelkipásztor, Protestáns Szemle, Keresztyén Igazság, Theologiai Szemle) járt elől.

Ugyancsak jelentős eredményeket tud felmutatni e korszak magyar evangélikussága a nemzetközi, ökumenikus kapcsolatok kiépítése terén. Így pl. hazánkban már 1943-ban megalakult a *Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa*. Világi vezetők – mint Radvánszky, Kaas Albert, – püspökök, különösen a külügyi munkáért felelős Raffay Sándor és több, neves professzor – id. Pröhle Károly és Podmaniczky Pál – komoly erőfeszítéseket tettek, hogy a szűk keretek közé szorult magyar lutheranizmusnak kaput nyissanak Európában és Amerikában is. Számos ösztöndíjat létesítettek magyar teológusok és lelkészek részére külföldön. Sok nemzetközi konferenciát és vezető egyéniséget láttak vendégül hazánkban, számos kiváló teológust és egyházi vezetőt – így elsőknek Söderblom svéd érseket – tiszteletbeli doktori címmel tüntettek ki. Az ökumenikus mozgalom e korban szerveződő intézményeinek – elsősorban a Lutheránus Világgyűlésnek – az alakuló, vagy munkaulésein egyházunk vezetői csaknem évente részt vettek.

Az egyház belső, lelki életére különösen nagy áldást jelentett a 30-as évek elején megindult *evangélizációk* gazdag sorozata. A lelki ébredés első munkásai mozgalmi, egyesületi háttérből indultak, de csaknem mind széles gyülekezeti háttérrel tudtak megnyerni. *Gáncs Aladár* 1931-ben indította el az un. *Baráti Mozgalmat*, amelyhez kiváló hívő világiakon kívül vezető egyházi személyiségek is

csatlakoztak. A legátütőbb erejű igehirdetők a későbbi püspök, *Turóczy Zoltán*, valamint a későbbi budavári lelkész, *Sréter Ferenc* voltak. A háborús évek során is sok száz, imaközösségek által szervezett és támogatott evangélizáló konferencia színhelye volt az ország egész területe.

IRODALOM:

Benkóczi-Keken: Amit minden evangélikusnak tudnia kell Kecskemét, 1939. 1992.

Gáncs Aladár: Serkenj fel, aki aluszol!(szerk.: Scholz L.) Bp. 1939.

Karner Károly: Evangélium, magyarság, Győr, 1942.

Raffay Sándor: Ötven év távlatából. Bp. 1944.

Urbán Ernő: Az evangélizáció kérdéseiről. Győr, 1941.

Varsányi Mátyás: Evangélikus útmutató (ev. iskolák, intézetek, egyesületek), Bp. 1927.

Kapi Béla Emlékiratai (kézirat a család birtokában)

Turóczy Zoltán: Íme! Győr, 1993.

Sztehlo Gábor: Isten kezében. Bp. 1986.

AZ UTOLSÓ ÖTVEN ÉV

A II. világháború végével nehéz sors várt a nemzetre és az egyházakra egyaránt. 1945 nyarán a Népbíróság letartóztatta és 10 évi börtönbüntetésre ítélte *Túróczy Zoltán* tiszakerületi püspököt, – utóbb pertörléssel szabadult. *Raffay Sándor* bányakerületi püspök (+1947) ugyanakkor – idős korára hivatkozva – lemondott. Utódjául *Ordass Lajos* kelenföldi lelkészt választották. Ő másfél év múlva öthónapos külföldi útra indult, hogy egyben segítséget kérjen az amerikai és skandináv egyházak vezetőitől gyülekezetei számára.

Időközben a két munkáspárt egyesüléséből 1948-ban megalakult a Magyar Dolgozók Pártja, – vagyis a kommunista párt. Egyházpolitikai célkitűzései közé tartozott a „reakciós” egyházi vezetők eltávolítása és az egyházi iskolák államosítása. A püspöki kar az egyházkerületi felügyelőkkel és báró Radvánszky Albert egyetemes felügyelővel az élen ennek a főrekvésnek ellenállt. A párt támadása ekkor elsősorban Ordass püspök ellen irányult: a Gazdasági Rendőrség „külföldi segélyek kezelése és felhasználása körüli szabálytalanságok” vádjával – Radvánszky báróval és Vargha Sándor főtitkárral együtt – őrizetbe vette. Ezzel csaknem egyidejűleg – 1948 nyarán – lemondott tiszteről Kapi Béla dunántúli püspök és három egyházkerületi felügyelő. Ordass püspököt 2 évi fegyházra és 5 évi hivatalvesztésre ítélték.

1948 októberében *Dezséry László* egyetemi lelkész Rákosi Mátyás sugallatára Nyílt Levelet jelentetett meg az egyház helyzetéről és a jövő vélt feladatairól. Eközben az egyházi vezetőség – a szabadon bocsátott *Túróczy Zoltánnal* és *Mády Zoltán* felügyelővel az élen – tárgyalásokat folytatott az állam által elfogadásra „javasolt” egyezménytervezet egyes pontjairól. Gyors ütemben összehívott, mindössze egy napos (48.12.8) zsinaton az Evangélikus Egyház elfogadta az állam és az egyház viszonyát szabályozó Egyezményt.

1949-el új, egyre nehezebb folyamat vette kezdetét. Új püspökök kerültek az egyház élére. Még 1948 végével *Szabó József* Balasgyarmaton, *Vető Lajos* pedig Nyíregyházán, majd 1950-ben *Dezséry László* Budapesten került beiktatásra. Közülük *Szabó József* – *Túróczy Zoltánnal* együtt – hamar kegyvesztett lett; 1952-ben, a

négy egyházkerület kettőre történt összevonása során mindketten vissza kellett, hogy vonuljanak.

Időközben nemzetiségeink is sok súlyos próbatételt szenvedtek: a szlovák-magyar lakosságcsere sok-sok evangélikus családjukat sújtott, ugyanúgy, mint a német gyülekezetek kitelepítése. Ez a veszteség mindmáig súlyosan érezteti hatását, különösen a Tolna-Baranyai egyházmegye területén.

A nemzetiségek mellett a gyülekezetek paraszti és értelmiségi rétegeinek a kereszthordozását is meg kell említenünk. Az 1950-ben megkezdődött kitelepítések részben az egyik legértékesebb egyházfenntartó osztályt, a kulákoknak csúfolt paraszti réteget tettétköztükre, részben az osztályidegennek minősülő történelmi középosztály számos családját. De a lelkészi karból is többen a határszélre való deportálás áldozatai lettek, így például *Kendeh György* kelenföldi lelkész és családja. *Keken Andrást* és több lelkésztársát az Andrassy út 60-ban kínozták, majd internálták.

Az egész egyház számára súlyos lelki terhet jelentett, hogy az üldözött, vagy mellőzött lelkészek, vagy kitelepített családok segítségét az egyházi vezetőség szigorúan tiltotta. Magára maradt az időközben kiszabadult, de Márvány utcai lakásában megfigyelés alatt álló, kétkezi munkájából élő *Ordass püspök* is, mert esetleges látogatását azonnal jelentették az 1950 óta működő Állami Egyházügyi Hivatalnak.

Az ötvenes évek egyre erősödő lelki sivárságát híven tükrözi az evangélikus egyházi sajtó erősen irányított és alacsony színvonala. A havonként megjelent *Lelkipásztor* és a hetenkénti *Evangélikus Élet* archív példányai ennek a bizonyosságai.

A korábban európai színvonalú lelkészképzésünk is súlyos válságon ment át ebben az időben. 1950-ben megszüntették a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Evangélikus Hittudományi Karát. A róla leválasztott *Teológiai Akadémia* tanári karának és hallgatóinak el kellett hagynia szép soproni épületeit. Megkezdődött a „pusztai vándorlás”: előbb a budapesti Fasori Gimnázium államosított épületének egy részébe, utóbb a Lendvay utcába – amelyre rövidesen az Egyházügyi Hivatal tette rá a kezét – majd a szűkös Üllői úti székház egy részlegébe. Csak 1974-ben sikerült Zuglóban új épületet emelni számára, amely azonban nemsokára kicsinek bizonyult.

A hön óhajtott változást 1956 októbere hozta meg. Már az év nyarán elősegítette a tisztulási folyamatot az a tény, hogy az Egyházak Világtanácsának Központi Bizottsága *Galyatetőn* tarthatta ülését. Vezető személyiségek közbenjárására a Legfelsőbb Bíróság hatálytalanította az Ordass-ügyben hozott ítéletét és Keken s Kendeh lelkészek is visszakerülhettek gyülekezeteikbe. Az október 8-án egyházilag is rehabilitált Ordass püspök ekkor levélben lemondott tiszte gyakorlásáról, a Teológiai Akadémia pedig előadások tartására kérte fel. A gyorsan pergő események során – még a forradalom kitörése előtti hetekben – szenvedélyes hangú viták folytak több lelkészkonferencián és javaslatok készültek a további kibontakozás érdekében. Az átmenetileg elsöprő győzelmet hozó forradalom napjaiban írásban is *lemondtak tisztkéről Dezséry és Vető püspökök* és az addig csaknem harmadik püspökként regnáló egyetemes főtítkár, *Grünvalszky Károly*. Október 30-án Ordass püspök átvette hivatala vezetését és a reformáció ünnepeén nagy tömeg előtt a Deák téri templom szószékén prédikált. Túróczy püspököt főpásztorává választotta az Északi Egyházkerület, számos mellőzött lelkészt rehabilitáltak és a Sajtóosztály is új, méltó vezetőséget kapott. Úgy tűnt, győzött az igazság. Az öröm azonban korainak bizonyult.

A nemzet és az egyházak szabadságáért küzdő októberi forradalom brutális leverése után előrelátható volt, hogy az abban résztvevők, vagy rokonszenvezők számára előbb-utóbb bekövetkezik a megtorlás. Az 1957-es év azonban addig a kegyelem esztendeje is lett a bénult gyülekezetek és a misszió számára.

A szószékeikre visszatért lelkészeket kiéhezett lélekkel hallgatták igen sokan. Az addig letiltott konferenciák ismét megindulhattak: zsúfolásig megteltek *Gyenesdiás és Fót belmissziói otthonai* fiúkkal és leányokkal, férfiakkal és asszonyokkal. Újra átütő erővel hirdették az Igét a többnyire egy héten át tartó evangélizációkon. Ismét felébredt a felelősség a bel- és külmisszió kérdései iránt.

Megélénkült a kapcsolat a nyugati egyházakkal is. Az addig mellőzött teológusokkal az élen – Keken András, Nagy Gyula, Wiczian Dezső, Szabó József és Hafenscher Károly társaságában – Ordass püspök résztvevett és nagy hatású beszédet mondott a Lutheránus Világszövetség 1957 nyarán tartott minneapoliszi világyűlésén, – ahol alelnökké és Minneapolis díszpolgárává

választották. Nem sokkal ezután Szabó József ny. püspök Kínába, Túróczy Zoltán pedig Finnországba utazhatott. Veöreös Imre akkori kecskeméti lelkész átmenetileg ismét a Teológus Otthon igazgatója, egyetemes főtitkár és a Lelkipásztor felelős szerkesztője lett. A külföldi segélyszállítmányok elosztásával a korábban kitelepített Kendeh György lelkész lett megbízva.

Az utóbb nagyon szűknek bizonyult kegyelmi időben, az átmeneti szabadság légkörében a vezetőség igyekezett mindent megtenni a törvényesség helyreállítása és a gyülekezetek szabad mozgása érdekében.

Az egyház minden erőfeszítése azonban hiábavalónak bizonyult. 1957 tavaszától Grnák Károly személyében miniszteri biztos ellenőrizte Ordass püspök hivatalának – az un. Déli Egyházkerületnek – a működését. Az állami törvényhozás pedig sietve megalkotta a hírhedt *1957:22. sz. törvényerejű rendeletet*, amelynek értelmében a vezető egyházi tisztségek betöltéséhez az állam előzetes hozzájárulása volt szükséges.

Ennek alapján azután megkezdődött a „reakciónak” minősülő egyházi vezetők leváltása. Túróczy Zoltán helyett az Északi Egyházkerület „törvényes” püspökének ismét Vető Lajost ismerte el az Állami Egyházügyi Hivatal. 1958 elejével visszatért hivatalába Grünvalszky Károly, felváltva ezzel Veöreös Imre egyetemes főtitkárt. Az ÁEH elnöke, *Horváth János* – aki a forradalom napjaiban éppen Ordasséknál talált menedéket – felszólította a püspököt, hogy „rendezze ügyét az állammal”, vagy mondjon le tiszteről. Amikor ez nem történt meg, *Darvas József* a Déli Egyházkerület élére „választott” új felügyelő felterjesztést tett az Elnöki Tanácshoz, hogy a fenti rendelet alapján jelentse ki, kit tekint a kerület jogszerű püspökének. Ez természetesen *Dezséry László* lett, aki egy napos hivatalátvétel után bejelentette lemondását. A kerületi presbitérium ekkor *Koren Emil* pesti esperest bízta meg a püspökhelyettesi teendők ellátásával.

Nem sokkal ezután a Tanácsülés Káldy Zoltán pécsi esperest választotta meg püspöknek. Beiktatása 1958. november 4-én történt a Deák téri templomban. Az ettől kezdve három évtizedre terjedő „Káldy-korszak” objektív alapos értékelése a megfelelő történelmi távlat hiányában – még várat magára. Nagyobb összefüggésekben gondolkozva azonban máris megállapíthatjuk, hogy működése – az

addig csaknem tarthatatlan külső feszültségek átmeneti feloldása és rendkívüli aktivitással végzett újjászervező és látszólagos sikerorientált munkássága ellenére – végülis újabb, csaknem tragikussá váló belső feszültségek forrásává vált.

Miközben Káldy püspök sorra „lekörözte” baloldali riválisait és ellenfeleit, az egyház és az állam kölcsönös jó viszonya érdekében tett egyházpolitikai lépéseivel ő maga – önkéntelenül is – a baloldali, bár olykor szívélyesnek álcázott *kommunista állami vezetők befolyása alá került. Ördögi kört képező kényszerpályáján egyfelől egyházának, másfelől a szocializmus vezetőinek akart kedvezni.* Nem tudni, felmérte-e az általa magas szinten képviselt egyházi diplomácia veszélyes örvényeit, de úgy tűnik, a 30 év folyamán egyre tudatosabban akarta mind egyházának, mind pedig az államnak az érdekeit képviselni. Tragédiája volt, hogy egyház- és nemzetvédelemben közben csak szűk körben és halkán szólaltatott meg kritikai hangot a társadalom és a proletárdiktatúra visszaéléseivel szemben, de ugyanakkor vaskezü kíméletlenséggel bánt el egyházpolitikai ellenfeleivel, főként az ellenzéki lelkészekkel. *Miközben karizmatikus ígérde- téseivel számos gyülekezet rokonszenvét nyerte el, ellentmondást nem tűrő hangon bélyegezte meg és szorította háttérbe azokat, akik nyíltan vagy titokban Ordass püspököt tekintették példaképüknek, vagy vele rokonszenveztek.* Az egyéni sérelmeket idővel eltemető utókor azonban bizonyára értékelni fogja a tragikus sorsú, önmagát, egyháza átmentéséért feláldozó egyházfő ellentmondásos politikájának és az általa képviselt „*diakóniai teológiának*” maradandó elemeit.

A püspöki törvényesség lappangó kérdése kerek két évtizeden át – Ordass püspök 1978-ban bekövetkezett haláláig – Káldy püspök szolgálatát leterhelte. Ma már világos, hogy az állhatatos helytállás történelmi jelentőségű példaképe a sokat szenvedett és méltatlanul mellőzött Ordass Lajos lett. Életének prédikációjával elévülhetetlen szolgálatot tett az egész világra kiterjedő evangélikus egyháznak. A „*Káldy-korszakot*” egyoldalúan és elfogultan elítélő szemlélet mégis korrekcióra szorul több tekintetben is. Az elvi tévedések és gyakorlati hibák okozta negatívumok mellett a jövő történészei fel kell, hogy figyeljenek e rendkívül nehéz, diktatórikus korszak egyházi életének pozitívumaira is. Az egyházi életet tudatosan elsorvasztani kívánó ateista rendszerben nemcsak megőrződött az egyház hitvallásos identitása és – bár korlátozott – működőképessége, hanem

több új lehetőséggel, intézménnyel és munkaággal gazdagodott is. Miközben a hatanas évektől kezdve bekapcsolódott a Lutheránus Világszövetség, az Egyházak Világtanácsa, majd az Európai Egyházak Konferenciája külügyi munkájába, miközben a Teológiai Akadémia visszanyerte a tudományos promóció jogát és számos belföldi teológiai konferenciát rendezett, – 1963-ban új Ágendát vezetett be, 1966-ban új egyházi törvénykönyvet adott ki, 1968-ban teológiai szakcsoportokat létesített, Országos Diakóniai és Gyűjteményi Szakkonferenciákat rendezett, 1969-ben új bibliafordítást adott ki. Hosszú éveken át kántorképzés folyt a fóti Mandák-otthonban, 1972 óta női lelkészek ordinációja is bevezetésre került, 1973-ban megalakult az Evangélikus Gyűjteményi Tanács, 1974 őszén új épületet avatott Zuglóban a Teológiai Akadémia és Teológus Otthon. Három új munkaág is létrejött 1979-ben: megindult az első, hároméves Levelező Teológiai Tanfolyam, új értelmiségi folyóirat született: a Diakonia című Evangélikus Szemle Veöreös Imre szerkesztésében, és megnyílt – több évi előkészítés után – az Evangélikus Országos Múzeum.

A nyolcvanas években *fokozatosan enyhült* az állami valláspolitikai szorítása. Lassan formálissá váltak a vezető tisztségek betöltésének előzetes engedélyezései, külső cenzúra helyébe csak az egyházi vezetőség – olykor még mindig szigorú – jóváhagyása volt szükséges. 1983-ban, Luther Márton születésének 500. évfordulóján *Luther Emlékbizottság* alakult, számos kiadvány született, tudományos ülésszak rendezésére került sor, – talán első ízben világi tudósok részvételével. A Lutheránus Világszövetség 1984 nyarán Budapesten megrendezett Világgyűlése egyfelől közös győzelmét hozta az államnak és az egyházvezetésnek – hiszen Káldy püspököt az 52 millió tagot számláló Világszövetség elnökévé választották – másfelől azonban a látszólag csúcspontra érkezett püspök-elnök váratlan gyorsasággal bekövetkező végzetének is a csírája lett. Az egyházi ellenzék egyik vezérének, *Dóka Zoltán* hévízgyörki lelkésznek a Világszövetség elnökségéhez címzett és a gyűlés alatt közismertté vált Nyílt Levele kíméletlen kritikát gyakorolt a püspök által képviselt és minden lelkészére ráerőltetett ún. diakóniai teológiával szemben és a „szolgáló” egyház gyakorlatát az ateista állam ideológiáját „kiszolgáló” teológiai tévtanításnak minősítette.

Az egyházi közvélemény megoszlott Dóka értékelését illetően. Káldy püspök a külső és belső terhek hatása alatt csak rövid 1-2 évig

tudta kül- és belföldi szolgálatát ellátni, 1986-ban agyvérzést kapott és testileg-szellemileg leépülve halt meg 1987 tavaszán. Ekkor a püspökhelyettesi tisztelet Sólyom Károly paksi esperes látta el.

Időközben *Otlyk Ernő* püspök lemondása után 1982 őszén az Északi Egyházkerület *Nagy Gyula professzort* választotta meg főpásztorának. A Teológiai Akadémia egykori tanára és dékánja előzőleg több éven át a Lutheránus Világszövetség genfi központjának és az Európai Egyházak Konferenciájának volt egyik vezető tisztségviselője. Káldy Zoltán halála után átmenetileg ő volt az egyház püspök-einöke. A Déli Egyházkerület élére 1987 októberében az akkor több éven át ugyancsak Genfben szolgáló egykori teológiai tanárt és Deák téri lelkészt, *Harmati Bélát*, egyházkerületi felügyelőnek pedig *Frenkl Róbert* orvosprofesszort és presbitert választották meg. A közelgő rendszerváltozás légkörében bekövetkezett személyi változások során Nagy Gyula püspök 1989-bentörtént nyugdíjba vonulásával a megüresedett tisztelet *Szebik Imre* budavári esperessel, az országos felügyelői tisztelet pedig *Frenkl Róberttel* töltötték be. Egyházkerületierületi utódja *Sólyom Jenő* akadémikus lett.

Az evangélikus lelkészképzés tudományos műhelye, a Teológiai Akadémia 1989-ben új épületét építtette fel. A 140 hallgatóval és 6 tanszékvezető professzorral rendelkező intézmény 1992-ben visszakapta egyetemi rangját.

A sok próbatételen átment magyar evangélikusság az Egyház Urában reménykedve néz az új ezredév elé.

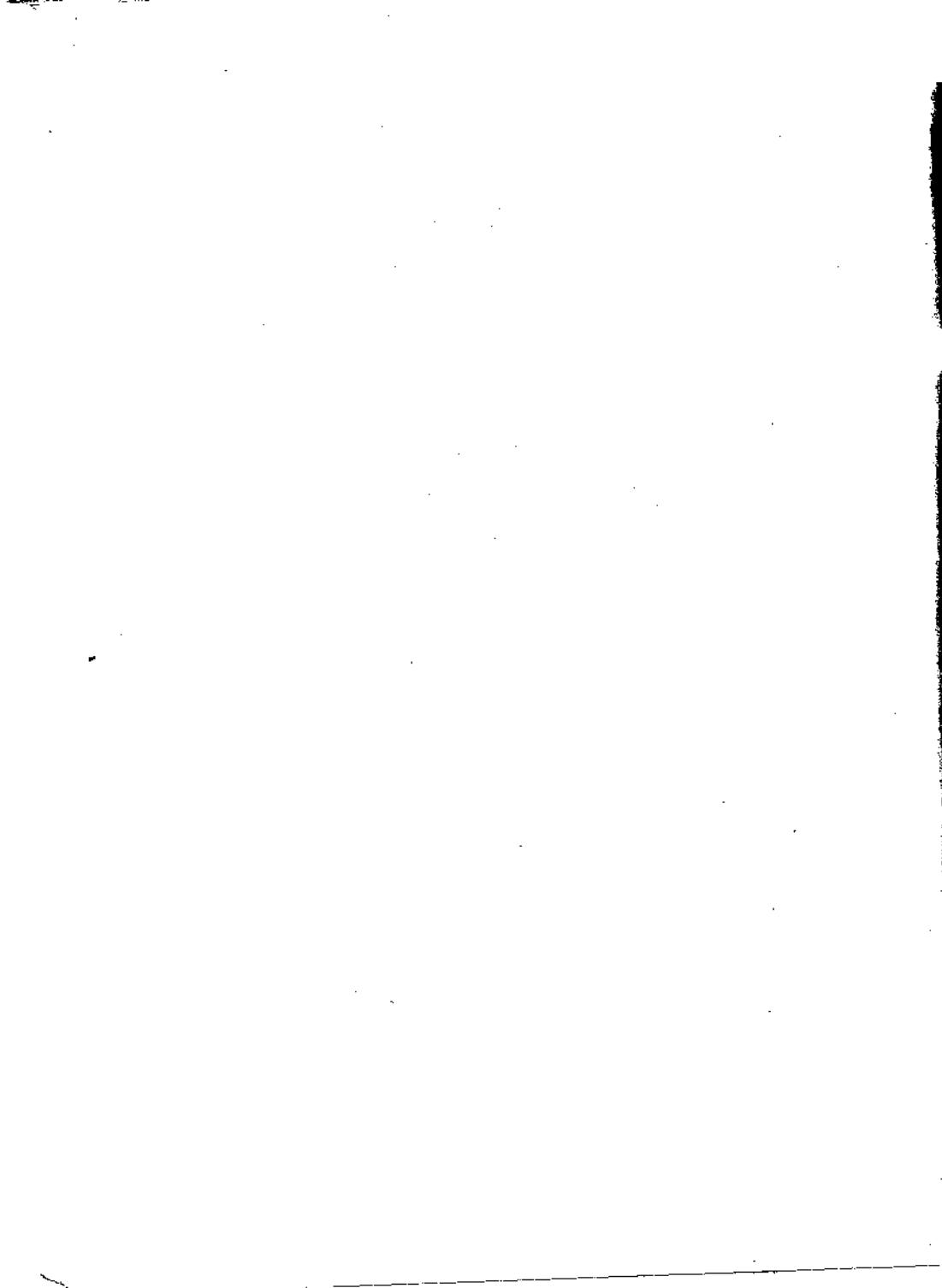
IRODALOM:

- Dezséry László: Nyílt levél az evangélikus egyház ügyében. Bp., 1948.
- Vető Lajos – Dezséry László: „...Megtartásra való nép...” Bp., 1954.
- Magyar püspökök az Egyesült Államokban (Országos Béketanács kiadványa), Bp. 1955.
- Szépfalusi István (szerk.): Ordass Lajos válogatott írásai. Bern, 1982.
- Uő: Ordass Lajos önéletrajzi írásai, I-II. Bern, 1985, 1987.
- Terray László: Nem tehetett mást. Bp. 1990.
- Fabiny Tamás: Keken András életregénye, Bp. 1992.
- Veöreös Imre: A harmadik egyházi út 1948-1950. Bp., 1990.
- Káldy Zoltán: „...Hanem hogy ő szolgáljon” Bp., 1977.
- Uő: A diakónia útján. Bp., 1979.
- Nagy Gyula: Az egyház kincse. Igehirdetések és teológiai tanulmányok 1944-1987. Bp., 1988.
- Dóka Zoltán: Nyílt Levél. Közölte az Erős Vár, Cleveland, 1984.
- Keresztyén Igazság 1989/3
- Testvéri Szó, Erős Vár, 1986. Kiáltó szó. Keresztyén Igazság. 1989/3
- Harmati Béla: Püspöki székfoglaló. Lelkipásztor 1989.

TARTALOMJEGYZÉK

A lutheri reformáció kezdete a Kárpátmedencében	3
Magyarországi és erdélyi reformátorok	18
Evangélikus hitvallások	26
Katolikus restauráció	33
A Thököly-Rákóczi-kor és egyházpolitikai következményei	44
Az „igaz keresztyénség” hirdetői: magyar pietisták	48
A tolerancia jegyében	51
Harc a korszellemmel	55
Szabadságharcban és a Bach-korszakban	60
Nemzetiségi és egyházjogi harcok	67
Kivándorlás – szektásodás	71
Egyház a proletárdiktatúrában	76
Trianon után	80
Az utolsó ötven év	86

Nyomtatta és kötötte a Reálsisztéma Dabasi Nyomda Rt.
Felelős vezető: Muskát Péter vezérigazgató
Munkaszám: 96 - 0644

A Magyarországi Evangélikus Egyház egyházkerületi beosztása 1997

1. Északi Egyházkerület

2. Déli Egyházkerület

